

**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

ЗАМОНАВИЙ ФАЛСАФАНИНГ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ

2021

**Шарипов А.З. фалсафа фанлари номзоди,
доцент**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

**“ЗАМОНАВИЙ ФАЛСАФАНИНГ ДОЛЗАРБ
МУАММОЛАРИ”**

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Фалсафа

Бухоро-2021

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: **А.З.Шарипов** фалсафа фанлари номзоди, доцент.

Тақризчи: **Б.Б.Намозов** фалсафа фанлари номзоди, доцент.

**Ўқув -услубий мажмуа Бухоро давлат университети Илмий
Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган
(2020 йил “30” декабрдаги 9-сонли баённома)**

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	5
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	11
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР	15
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	84
V. ГЛОССАРИЙ	96
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	101

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

“Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари” модули ҳозирги кунда фалсафа ва фалсафий фанларни ўқитиш жараёнини такомиллаштириш, фалсафий масалалардаги сўнгги ютуқлар, муаммоларни ўрганиш ва таълим бериш жараёнида замонавий педагогик технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича, ҳамда уларнинг келажакдаги ўрни масалаларини қамрайди.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

«Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари» модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларининг бу борада мамлакатимизда ва хорижий давлатларда тўпланган фалсафанинг замонавий муаммоларини, уни ўқитишнинг замонавий усулларини ўрганиш, амалда қўллаш, кўникма ва малакаларини шакллантириш.

«Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари» модулининг вазифалари:

- фалсафа йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш;
- фалсафа ва фалсафий фанларни ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;
- Ўзбекистонни ривожлантириш стратегиясининг ижтимоий фалсафий масалаларини таҳлил этиш;
- фалсафа йўналишида ўқув жараёнини фан ва ишлаб чиқариш билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Модуль бўйича тингловчиларнинг билими, кўникма, малака ва компетентлигига қўйиладиган талаблар

«Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари» модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- фалсафа муаммоларини ва унинг ривожланиш истикболларини;

- фалсафа фанининг жорий ҳолати ва истиқболдаги вазифаларини;
- фалсафани ўқитишда фойдаланиладиган замонавий амалий дастурлар мажмуаларини;
- фалсафанинг янги соҳалари ва ҳозирги замон методологиясини билиши керак.

Тингловчи:

- илмий-тадқиқот ишларида фалсафанинг замонавий масалаларига ёндашиш услубиятини тўғри танлаш;
- тараққиётнинг фалсафий моделларини таҳлил қилишда фалсафий методлардан фойдаланиш;
- дарсни самарали ташкил этиш, ўқув жараёнида замонавий педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш **кўникмаларига эга бўлиши** лозим.

Тингловчи:

- фалсафий билимларни ўрганиш орқали дискурсив (асосланган) фикр юритиш;
- фалсафанинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш;
- глобаллашув жараёнидаги муаммоларини аниқлаш ва таҳлил қилиш;
- фаннинг илмий, назарий, тарихий ва прогматик аҳамиятини ҳаётий воқелик ва илмий асосда тушунтириб бериш;
- фалсафий манбалардан зарур ва муҳим бўлган маълумотларни ажратиб олиш, уларни изчил тизимга келтириб, талқин қилиш **малакаларига эга бўлиши** лозим;

Тингловчи:

- фалсафа фанида инновацион ўқув машғулотларини лойиҳалаш, амалга ошириш, баҳолаш, такомиллаштириш;
- фалсафа фанининг инсонинг жамиятда тутган ўрни, яшашдан мақсад каби масалаларни таҳлил қилиш ва бугунги кун билан таққослаш;
- фалсафанинг долзарб масалаларига оид замонавий манбалардан фойдалана олиш **компетенцияларига эга бўлиши** лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва

узвийлиги

«Замонавий фалсафанинг долзарб муаммолари» модули ўқув режадаги бошқа модуллар ва мутахассислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг бу соҳа бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар фалсафа ва фалсафий фанларини ўқитишда замонавий усуллар ёрдамида таълим жараёнини ташкил этишда педагогик ёндашув асослари ва бу борадаги илғор тажрибаларни ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўлиш, илмий-тадқиқотда инновацион фаолият ва ишлаб чиқариш фаолияти олиб бориш каби касбий компетентликка эга бўладилар.

Модуль бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси		
			Жами	жумладан	
			Назарий машғулот	Амалий машғулот	
1.	Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.	4	4	2	2
2	Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий концепциялари.	4	4	2	2
3	Илмий билиш методлари.	4	4	2	2
4	Ҳозирги замон методологияси.	2	2		2
5	Неореализм ва лингвистик таҳлил.	2	2		2
6	Аналитик фалсафанинг функционал характеристикаси.	4	4	2	2
	Жами	20	20	8	12

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1–Мавзу: Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

Режа:

1. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
2. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.
3. Таркибий функционал таҳлил.
4. Глобализация ва фалсафанинг долзарб муаммолари.

2–Мавзу: Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Борлиқ тушунчаси, унинг асосий хусусиятлари ва тамойиллари.
2. Борлиқ тўғрисидаги Шарқ алломаларининг қарашлари.
3. Ғарб фалсафасида борлиқ категорияси.
4. Замонавий фалсафда борлиқ тўғрисидаги концепциялар.

3–Мавзу: Илмий билиш методлари.

Режа:

1. Илмий билиш ва унинг ўзига хослиги.
2. Билиш методлари ва методологияси.
3. Билишнинг фалсафий методлари ва уларни амалиётда қўллаш.
4. Ҳозирги замон методологияси.

4–Мавзу: Аналитик фалсафанинг функционал характеристикаси.

Режа:

1. Аналитик фалсафа – замонавий фалсафа кўриниши сифатида.
2. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши.
3. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
4. Аналитик эпистемология.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1–Мавзу: Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

Режа:

1. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
2. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.
3. Таркибий функционал таҳлил.
4. Глобализация ва фалсафанинг долзарб муаммолари.

2–Мавзу: Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Борлиқ тушунчаси, унинг асосий хусусиятлари ва тамойиллари.
2. Борлиқ тўғрисидаги Шарқ алломаларининг қарашлари.
3. Ғарб фалсафасида борлиқ категорияси.
4. Замонавий фалсафда борлиқ тўғрисидаги концепциялар.

3–Мавзу: Илмий билиш методлари.

Режа:

1. Илмий билиш ва унинг ўзига хослиги.
2. Билиш методлари ва методологияси.
3. Билишнинг фалсафий методлари ва уларни амалиётда қўллаш.
4. Фалсафада назария ва амалиёт бирлиги: праксеология.

4–Мавзу: Ҳозирги замон методологияси.

Режа:

1. Метод, методика ва методология: фалсафий таҳлил.
2. Куматоид – янги метод сифатида.
3. Абдукция ва кейс стади фалсафани ўрганишда муҳим метод сифатида.
4. Ҳозирги замон методологиясининг йўналишлари ва принциплари.

5–Мавзу: Неореализм ва лингвистик таҳлил.**Режа:**

1. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
2. Реализм ва неореализм: тушунча ва тамойиллари.
3. Лингвистик таҳлилнинг шаклланиши, амалиётга жорий қилиниши
4. Замонавий фалсафада янги методларнинг шаклланиши.

6–Мавзу: Аналитик фалсафанинг функционал характеристикаси.**Режа:**

1. Аналитик фалсафа – замонавий фалсафа кўриниши сифатида.
2. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши.
3. Аналитик фалсафанинг функциялари фандаги ўрни.
4. Аналитик эпистемология.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ АҚЛИЙ ХУЖУМ МЕТОДИ

Ақлий хужум - ғояларни генерация (ишлаб чиқиш) қилиш методидир. «Ақлий хужум» методи бирор муаммони эчишда талабалар томонидан билди - рилган эркин фикр ва мулоҳазаларни тўплаб, улар орқали маълум бир эчимга келинадиган энг самарали методдир. Ақлий хужум методининг ёзма ва оғзаки шакллари мавжуд. Оғзаки шаклида ўқитувчи томонидан берилган саволга та - лабаларнинг ҳар бири ўз фикрини оғзаки билдиради. Талабалар ўз жавобларини аниқ ва қисқа тарзда баён этадилар. Ёзма шаклида эса берилган саволга талаба - лар ўз жавобларини қоғоз карточкаларга қисқа ва барчага кўринарли тарзда ёзадилар. Жавоблар доскага (магнитлар ёрдамида) ёки «пинборд» доскасига (игналар ёрдамида) маҳкамланади. «Ақлий хужум» методининг ёзма шаклида жавобларни маълум белгилар бўйича гуруҳлаб чиқиш имконияти мавжуддир. Ушбу метод тўғри ва ижобий қўлланилганда шахсни эркин, ижодий ва но - стандарт фикрлашга ўргатади.

Ақлий хужум методидан фойдаланилганда талабаларнинг барчасини жалб этиш имконияти бўлади, шу жумладан талабаларда мулоқот қилиш ва мунозара олиб бориш маданияти шаклланади. Талабалар ўз фикрини фақат оғзаки эмас, балки ёзма равишда баён этиш маҳорати, мантиқий ва тизимли фикр юритиш кўникмаси ривожланади. Билдирилган фикрлар баҳоланмаслиги талабаларда турли ғоялар шаклланишига олиб келади. Бу метод талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш учун хизмат қилади.

Вазифаси. “Ақлий хужум” қийин вазиятлардан қутулиш чораларини топишга, муаммони кўриш чегарасини кенгайтиришга, фикрлаш бир хилли - лигини йўқотишга ва кенг доирада тафаккурлашга имкон беради. Энг асосийси, муаммони эчиш жараёнида курашиш муҳитидан ижодий ҳамкорлик кайфиятига ўтилади ва гуруҳ янада жипслашади.

Объекти. Қўлланиш мақсадига кўра бу метод универсал ҳисобланиб

тадқиқотчиликда (янги муаммони эчишга имкон яратади), ўқитиш жараёнида (ўқув материалларини тезкор ўзлаштиришга қаратилади), ривожлантиришда (ўз-ўзини бир мунча самарали бошқариш асосида фаол фикрлашни шаклланти - ради) асқотади.

Қўлланиш усули. “Ақлий хужум” иштирокчилари олдида қўйилган муаммо бўйича ҳар қандай мулоҳаза ва таклифларни билдиришлари мумкин. Айтилган фикрлар ёзиб борилди ва уларнинг муаллифлари ўз фикрларини қай - тадан хотирасида тиклаш имкониятига эга бўлди. Метод самараси фикрлар хилма-хиллиги билан тавсифланди ва хужум давомида улар танқид қилин - майди, қайтадан ифодаланмайди. Ақлий хужум тугагач, муҳимлик жихатига кўра энг яхши таклифлар генерацияланади ва муаммони эчиш учун зарурлари танланади.

«Ақлий хужум» методи ўқитувчи томонидан қўйилган мақсадга қараб амалга оширилади:

1. Талабаларнинг бошланғич билимларини аниқлаш мақсад қилиб қўйилганда, бу метод дарснинг мавзуга кириш қисмида амалга оширилади.
2. Мавзуни такрорлаш ёки бир мавзуни кейинги мавзу билан боғлаш мақсад қилиб қўйилганда - янги мавзуга ўтиш қисмида амалга оширилади.
3. Ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш мақсад қилиб қўйилганда - мавзудан сўнг, дарснинг мустаҳкамлаш қисмида амалга оширилади.

«Ақлий хужум» методининг афзаллик томонлари:

1. натижалар баҳоланмаслиги талабаларни турли фикр-ғояларнинг шакл - ланишига олиб келади;
2. талабаларнинг барчаси иштирок этади;
3. фикр-ғоялар визуаллаштирилиб борилади;
4. талабаларнинг бошланғич билимларини текшириб кўриш имконияти мавжуд;
5. талабаларда мавзуга қизиқиш уйғотиш мумкин.

«Ақлий хужум» методининг камчилик томонлари:

- ўқитувчи томонидан саволни тўғри қўя олмаслик;

- ўқитувчидан юқори даражада эшитиш қобилиятининг талаб этилиши.

«Ақлий хужум» методининг таркибий тузилмаси

«Ақлий хужум» методининг босқичлари:

1. Талабаларга савол ташланади ва уларга шу савол бўйича ўз жавобларини (фикр, мулоҳаза) билдиришларини сўралади;
2. Талабалар савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришади;
3. Талабаларнинг фикр-ғоялари (магнитофонга, видеотасмага, рангли қоғозларга ёки доскага) тўпланади;
4. Фикр-ғоялар маълум белгилар бўйича гуруҳланади;
5. Юқорида қўйилган саволга аниқ ва тўғри жавоб танлаб олинади.

«Ақлий хужум» методини қўллашдаги асосий қоидалар:

- а) Билдирилган фикр-ғоялар муҳокама қилинмайди ва баҳоланмайди.
- б) Билдирилган ҳар қандай фикр-ғоялар, улар ҳатто тўғри бўлмаса ҳам инобатга олинади.
- в) Билдирилган фикр-ғояларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.

Мавзу бўйича асосий тушунча ва иборалар

Замонавий таълим воситаси тушунчаси , таълим воситаси турлари,
таълим воситасини қўллаш усуллари

Кластер

Кластер - (ўрам, боғлам).
Билимларни актуаллашишини рағбатлантиради, мавзу бўйича фикрлаш жараёнига янги бирлашган тассавурларни очик ва эркин кириб боришига ёрдам беради.

«Кластерни тузиш қоидалари» билан танишадилар.
Катта коғознинг марказига калит сўзи ёзилади.

Калит сўзи билан бирлашиши учун унинг ён томонларига кичик айланалар ичига «йўлдошлар» ёзилади ва «Катта» айланага чизикчалар билан бирлаштирилади. Бу «йўлдошлар» нинг «кичик йўлдошлари» бўлиши мумкин ва х.о. Мазкур мавзу билан боғлиқ бўлган сўзлар ва иборалар ёзилади.

Мулохаза қилиш учун кластерлар билан алмашишади.

Гуруҳларда иш олиб бориш қоидалари

- ✓ Ўзаро ҳурмат ва илтифот кўрсатган ҳолда ҳар ким ўз дўстларини тинглай олиши керак;
- ✓ Берилган топшириққа нисбатан ҳар ким актив, ўзаро ҳамкорликда ва маъсулиятли ёндашиши керак;
- ✓ Зарур пайтда ғар ким ёрдам сўраши керак;
- ✓ Сўралган пайтда ҳар ким ёрдам кўрсатиши керак;
- ✓ Гуруҳ иш натижалари баҳоланаётганда ҳамма қатнашиши керак;
- ✓ Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:
- ✓ Ўзгаларга ёрдам бериб, ўзимиз ўрганамиз!
- ✓ Биз бир қайиқда сузаяпмиз: ё бирга кўзлаган манзилга етамиз, ёки бирга чўкамиз!

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1–Мавзу: Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

Режа:

1. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
2. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.
3. Таркибий функционал таҳлил.
4. Глобализация ва фалсафанинг долзарб муаммолари.

Таянч тушунчалар: Фалсафа, дунёқараш, шахс, идрок, дунёқарашнинг тарихий шакллари, фетишизм, анимизм, тотемизм, магия, онтология, гносеология, фан методологияси, ижтимоий фалсафа, этика, аксиология, фалсафий антропология, метафизика, онг, тафаккур, рух, материя, табиат, борлик, фан, пайдеёя.

Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

Мустақилликнинг тараққиёт йўли мамлакатимизда фан ривожини учун кенг имкониятлар яратди. Фаннинг барча соҳаларидаги каби фалсафада туб ўзгаришлар содир бўлди. Зеро, энг қадимий ривожланиш тарихига эга бўлган фалсафа ўзида турли даврларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини мужассамлаштириб, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашни, нафақат англаш, балки уларга муносабат билдиришни шакллантиради. Модомики шундай экан, бугунги кунда фалсафани янада ривожлантириш, ёш авлодни фалсафий дунёқараш, замонавий фан ютуқларига асосланган фалсафий билимлар билан қуроллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамият халқининг ижтимоий онгини ўзгартиришга, унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Бугунги кунда фалсафий тафаккурнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий қиёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Шундагина

инсон буюк алломалар орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўша олади.

Дарҳақиқат, фалсафани ўрганишга илк бор киришаётган деярли ҳар бир одам у ҳақда ниманидир у ёки бу даражада билади ёки ҳеч бўлмаса у ҳақда нимадир эшитган бўлади, чунки одамлар ҳатто кундалик ҳаётда ҳам бу кенг тарқалган тушунча билан кўп тўқнаш келади. Мактаб дастурига кўра ёки ўзининг қизиқувчанлиги туфайли фалсафага доир дарсликлар ва бошқа адабиётлар, балки таъсири деярли ҳар бир халқнинг маданий меросида чуқур из қолдирган буюк файласуфларнинг асарлари билан танишишга улгурганлар ҳам анчагина.

Шунга қарамай, фалсафа нималиги, у нима билан шуғулланиши ва қандай вазифаларни ҳал қилиши ҳақида мустақил тарзда, махсус билимларсиз аниқ тасаввур ҳосил қилиш осон иш эмас. Ҳатто фалсафа соҳасида профессионал иш олиб борувчилар орасида ҳам қўйилган саволларга жавобларда яқдиллик мавжуд эмас. Кимдир фалсафани фан деб, кимдир – ақл ўйини деб ҳисоблайди, айримлар эса, бу фикрларга қўшилмай, одамлар дунёқараши, руҳий ҳолати, ақли, шахсий тажрибаси ва шу кабиларнинг турли шаклларига эътиборни қаратиб, бошқача таърифлар беради. Кимдир фалсафада мақсадни, кимдир воситани, инсон ўз-ўзини ва ўзини қуршаган дунёни оқилона, иррационал ёки интуитив англаб етиш усулини кўради.

Бунда ҳар ким у ҳар бир инсон учун оламшумул аҳамиятга эга бўлган саволларга қандай жавоб беришига қараб ўз мулоҳазалар мантиғини тузади.

Турли одамлар ушбу масалалар юзасидан бир фикрга кела олмагани ва келиши мумкин ҳам эмаслиги нима учун фалсафа ўз мавжудлигининг икки ярим минг йили мобайнида кўпгина оламшумул муаммоларнинг узил-кесил ва шак-шубҳасиз ечимларини топмаган, боқий фалсафий муаммолар хусусида бир тўхтамга келмаган, деган фикр саволга қисман жавоб бўлади.

- Инсон нима ва унинг моҳияти нимада?
- Худо борми?

- Материя, онг нима ва уларнинг ўзаро нисбати қандай?
- Ҳақиқатни қандай тушуниш мумкин ва унинг мезонлари қандай?
- Жон нима?
- Ниҳоят, эркинлик, тенглик, адолат, нафрат, муҳаббат нимани англатади?

Каби саволлар инсоният таракқиётининг барча даврларида такрорланиб келинган.

Бироқ, фалсафа тушунчасининг умумий эътироф этилган таърифи мавжуд эмаслигига, шунингдек унинг предмети, моҳияти, мақсад, вазифаларини тушунишга нисбатан ёндашувлар, нуқтаи назарларнинг ранг-баранглигига қарамай, у барча замонларда ва мамлакатларда ҳамма университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ўрганиш учун мажбурий саналган фундаментал фанлардан бири бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Нима учун? қани бу ерда мантиқ? Юқорида айтилганларга яна шуни ҳам қўшимча қилиш лозимки, фалсафа умумий қабул қилинган, ягона тилга, шак-шубҳасиз белгиланган қонунларга ва ҳар қандай фалсафий таълимотлар учун умумий бўлган категорияларнинг муайян мажмуига эга эмас. Шунингдек, у билимлар ягона тизимини тузишга ҳаракат қилмайди ва пировард натижада, масалан, фан каби аниқ натижалар олишга умуман қаратилмаган.

Мадомики шундай экан, нима учун фалсафа мавжудлигининг кўп асрлик тарихи мобайнида унга бундай кучли қизиқиш сақланиб қолмоқда? Бир қарашда, бу тушунтириб бўлмайдиган жумбоқдек бўлиб туюлиши мумкин. Аммо мазкур фан моҳиятини англашимиз, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашимиз ва фалсафа инсон ўз -ўзини ва ўзини қуршаган дунёни англаб етишида қандай рол ўйнашини тушуна бошлашимиз билан юқорида зикр этилган зиддият йўқолиб боради. Шу боис фалсафага яхлит муносабат, унда кўтарилган масалаларнинг теранроқ ва тўлиқроқ талқини, мазкур китоб мазмуни билан танишишимиз, уни тушунишимиз ва фалсафий муаммоларнинг сирли ва жозибали дунёсига кириб боришимизга қараб пайдо бўлади

Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.

«Фалсафа» тушунчасининг келиб чиқиши. Ҳар қандай номаълум сўз мазмунини унинг этимологиясидан, яъни у қачон, қандай ва нима учун юзага келганини аниқлашдан бошлаш ўринли бўлади. **«Фалсафа»** тушунчаси юнонча *phileo* – севаман ва *sophia* – донолик сўзларидан келиб чиққан бўлиб, мазкур атаманинг дастлабки маъносини доноликка муҳаббат деб талкин қилиш мумкин. Фалсафа сўзини илк бор қадимги юнон мутафаккири Пифагор милоддан аввалги VI асрда тайёр ҳолда (афсоналар, ривоятлар, анъаналар орқали) авлоддан авлодга ўтувчи билим ва инсон ўз ақлига таяниб, мушоҳада юритиш ва борликни танқидий тушуниш йўли билан олиши мумкин бўлган билимни фарқлаш мақсадида ишлатган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Пифагор ҳам, қадимги даврнинг бошқа файласуфлари ҳам дастлаб «фалсафа» тушунчасига унинг кейинчалик пайдо бўлган ва моҳият эътибори билан, фалсафани «барча фанлар подшоси» даражасига кўтарган маъносидан бошқачароқ маъно юклаганлар. Аммо илк файласуфлар ўзларини донишманд деб ҳисобламаганлар ва доноликка даъво қилмаганлар, зеро, ўша даврда кенг тарқалган тасаввурга кўра, *ҳақиқий донишмандлик аجدодлардан мерос қолган, асрдан асрга ўтиб келаётган афсоналар, дин ва ривоятларда мужассамлашган*. Донишмандлар деб, асрлар синовидан, энг сўнгги ҳақиқат манбаи сифатидаги билимларга эга бўлган башоратгўйлар, қоҳинлар ва оқсоқоллар эътироф этилган. Уларнинг сўзлари бирдан-бир тўғри деб қабул қилинган. Файласуф эса, қадимгилар фикрига кўра донишмандлик мухлиси бўлиши, эътиқод сифатида қабул қилинган тайёр ҳақиқатларга эмас, балки ўз ақлига таяниб, ижодий йўл билан, шунингдек бошқа файласуфлар томонидан олинган билимлар ва тажрибадан фойдаланган ҳолда мақсадга интилиши лозим бўлган.

Бироқ, инсоннинг дунё ва ўзига бундай муносабат дарҳол юзага келгани йўқ. Инсоннинг табиатга қаршилик кўрсатиш, мавжудлик воситаларини яратиш ва кўпайтириш қобилиятлари ривожлангунга ва ўсгунга, бунинг натижасида етарли тажриба ва билимлар тўплангунга, одамлар ақли кўп сонли саволларга жавоб излаш учун етарли даражада

юксалгунга қадар инсоният узоқ ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Шу боис фалсафанинг моҳиятини, шунингдек унинг пайдо бўлиш сабаблари ва шароитларини тушуниш учун гапни инсон дунёқарашидан бошлаш лозим. Нима учун? Шунинг учунки, фалсафа дунёқарашнинг асосий тарихий шаклларида бири ҳисобланади. Фалсафа ҳақида гапириш – инсон дунёқараши, унинг оқилона фикрлаш қобилияти ҳақида, бинобарин, унинг моҳияти ва Ерда пайдо бўлиш тарихи ҳақида гапириш демакдир. Бу ерда биз ҳали кам ўрганилган мураккаб муаммоларга дуч келамиз, зеро инсоннинг келиб чиқиши одамлар доим жавобини топишга ҳаракат қилган буюк жумбоқлардан бири ҳисобланади. Аммо билимнинг бу соҳасида ечилмаган муаммолар бугунги кунда ҳам бисёр. Хусусан, инсон нима учун, қаердан, қайси сабабларга кўра пайдо бўлган, деган саволга аниқ, умумий эътироф этилган жавоб ҳанузгача мавжуд эмас. Шунингдек, ақл фақат инсонга хосми ёки унинг инсон борлигида мавжудлиги объектив борлиқнинг бир парчаси, айрим ҳодисасими?, деган савол ҳам ҳали ўз жавобини топганича йўқ.

Дунёқарашнинг моҳияти. Айни шу даврдан бошлаб инсоннинг анча ривожланган дунёқараши шаклланиши ҳақида ва умуман тўпланган билимлар, амалий кўникмалар, вужудга келган кадриятлар, ўзи ва ўзини қуршаган дунё ҳақидаги тасаввурлар мажмуи сифатидаги одамлар дунёқараши тўғрисида ишонч билан сўз юритиш мумкин.

Ҳаёт тажрибаси ва эмпирик билимлар асосида шаклланидиган дунёқараш оддий ёки эмпирик дунёқараш деб аталади ва инсоннинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг қисмларга ажралмаган, тизимсиз мажмуи сифатида амал қилади. У ҳар қандай дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва одамларга кундалик ҳаёти, фаолиятида йўл кўрсатиб, уларнинг хулқ-атвори, аксарият қилмишларини белгилаб, муҳим регулятив функцияни бажаради.

Кенг маънода, дунёқараш – инсоннинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига бўлган муносабатга нисбатан ёндашувлар тизими, шунингдек одамларнинг мазкур ёндашувлар билан белгиланган ҳаётий идеаллари, эътиқодлари,, билиш ва фаолият тамойиллари, кадрият ва мўлжалларидир.

Шу тариқа таърифланадиган дунёқараш фақат инсонга хос бўлиб, бу унда шаклланган онг ва оқилона фаолият мавжудлиги билан боғлиқдир. Бунда инсон нафақат тушунчалар яратиш ва мулоҳаза юритиш, хулосалар чиқариш ва қоидаларни таърифлаш қобилиятини касб этади, балки тайёр билимдан янги билим олиш учун фойдалана бошлайди. Инсоннинг бундай фаолиятини, унинг ижодий фаоллигини тавсифловчи ақл одамзот ва жамият эволюциясини жадаллаштиришнинг қудратли омилига айланади ва пировардда инсонни ҳайвондан ажратиш имконини берувчи асосий белги сифатида амал қилади.

Дунёқарашда ижтимоий муҳитнинг роли. Ақл пайдо бўлиши билан инсон ўзини фикрловчи мавжудот сифатида англай бошлайди, унда ўз «мени» ва ўзгалар ҳақида тасавури шаклланади ва ривожланади. Шу тариқа у ўзини ва ўзини қуршаган борлиқни англайди, ўзи ва бошқа одамларни, ўзи ва ташқи муҳитни фарқлайди, илгари ўзига маълум бўлмаган дунёнинг янги ва янги жиҳатларини идрок этади. Бундай қарашлар инсоннинг ўзи ва ўзини қуршаган борлиқ ҳақидаги тасавурлари мажмуи сифатида шаклланадиган дунёқараш негизини ташкил этади. Бунда инсон ўзига маъқул ва номаъқул нарсаларни фарқлайди, баҳолар беради, устуворликлар тизимини яратади ва муайян мақсадларга эришишда тегишли тарзда иш кўради.

Фалсафий дунёқараш. Милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб асосан миф ва дин таъсирида одамлар дунёқараши нафақат кенгайди, балки анча мураккаблашди. У абстракт назарий фикрлаш қобилияти ва (тўпланган билимлар кўринишида) реал асосларга эга бўлиши натижасида ўз ривожланишининг бутунлай янги даражасига кўтарилди. Бунга, ҳеч шубҳасиз, меҳнат тақсимотига олиб келган ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маълум миқдорда ортиқча мавжудлик воситалари, бўш вақтнинг пайдо бўлиши ҳам имконият яратди. Буларнинг барчаси муайян шахслар доирасига интеллектуал фаолият билан

Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти, дунёни билиш, сезиш, кўриш ва тушунишининг бутунлай янги соҳаси – фалсафа

вужудга келишида намоён бўлади. Дарҳақиқат фалсафа – бу нафақат у ёки бу одам дунёқарашининг шакли, балки ижтимоий онг шакли, одамлар борлиғи ва билишининг умумий тамойиллари, уларнинг дунёга муносабати акс этувчи, табиат, жамият ва тафаккурнинг энг умумий қонунлари кашф этилувчи ва таърифланувчи маънавий фаолиятдир. Яъни бу дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига нисбатан қарашларнинг умумий тизимидир.

Таркибий функционал таҳлил.

Фалсафанинг предмети. Энди «Фалсафа нимани ўрганади?», деган саволни беришимиз мумкин. *Фалсафанинг предмети - инсонда билишга қизиқиши уйғотадиган, мифология, дин ёки фан жавобларидан қониқмаган кишининг ўзига маълум билимлар ва тажриба,, муайян эътиқод, ишонч ва интуицияга таянган ҳолда оқилона асосланган жавоблар беришга ҳаракат қиладиган, саволлар туғдирадиган ҳар қандай объектив ва субъектив борлиқдир.* Бошқача айтганда, *инсон ўз қизиқиши объекти ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мақсадида савол беришга асос бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса фалсафанинг предмети*дир. Шу муносабат билан у ёки бу одамнинг фалсафий қарашлари ҳақида ва ҳатто унинг фалсафаси тўғрисида сўз юритиш мутлақо ўринли бўлади ва бунга биз кундалик ҳаётда тез-тез дуч келамиз.

Бироқ айтиш мумкин ҳолда бизни фан сифатидаги, айрим инсоннинг эмас, балки бутун жамиятнинг ривожланиш маҳсулига айланган ижтимоий ҳодиса сифатидаги фалсафа қизиқтиради ва айтиш мумкин шу сабабли юқорида келтирилган таърифда «инсон» тушунчаси йиғма маънода қўлланилган. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, гарчи фалсафанинг предметига биз умумий нуқтаи назардан анча кенг таъриф берган бўлсак-да, айрим тарихий даврларда одатда у ёки бу сабабларга кўра муайян масалалар доираси фалсафий тадқиқотларда биринчи ўринга чиқади. Масалан, қадимги Юнонистонда космоцентризм илк фалсафий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бунда асосий эътибор «космос», «табиат»ни англаб етишга қаратилган. Кейинчалик, қадимги юнон шаҳар-полислари раванқ топган даврда

файласуфлар диққат марказидан ижтимоий муаммолар, ахлоқ, давлат қурилиши масалалари ўрин олди. Европада христианликнинг, Шарқда ислом динининг вужудга келиши ва мустақамланиши натижасида ўрта асрлар фалсафаси теоцентрик (юнон. *theos* – марказдан ўрин олган худо) хусусият касб этди, яъни Худо ва у яратган олам фалсафий қизиқишларнинг асосий предметига айланди. Уйғониш даврида фалсафа санъат (эстетика)га ва кўп жиҳатдан инсонга мурожаат қилинди.. Янги давр деб номланувчи XVII-XVIII асрларда фалсафа тобора кучайиб бораётган фан билан узвий боғланди, натижада фалсафий тадқиқотларнинг диққат марказидан билиш ва илмий методлар масалалари ўрин олди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган «классик фалсафа» ва оқилоналик инқирози иррационаллик, интуитивлик, онгсизлик муаммоларини намоён этди, XX асрнинг биринчи ярмида улар «ноклассик фалсафа» таҳлилининг асосий предметига айланди, бу эса, ўз навбатида, матнлар мантиғи, тили, уларни талқин қилиш ва шарҳлашга алоҳида қизиқиш уйғонишига олиб келди. XX асрнинг сўнгги ўн йилликларида ҳозирги маданиятдаги инқироз ҳодисаларини ва янги ахборот технологияларининг, шунингдек оммавий коммуникация воситаларининг жадал суръатларда ривожланиши билан белгиланган муаммоларни кун тартибига қўйган постноклассик фалсафа шаклланди. Бу фалсафа вакиллари «тарихий ривожланишнинг тугалланганлиги», барча маънолар ва ғоялар «айтиб бўлинганлиги» ҳақида мушоҳада юритиб, инсон янги ахборотга ишлов беришга қодир эмаслигига эътиборни қаратар экан, нотизимлилик, Европа анъанавий фалсафий билимининг негизлари, қадриятлари ва чегараларини ўзгартириш ғоясини илгари сурдилар.

Нихоят, XX-XXI аср чегарасида энг янги фалсафада биринчи ўринга чиққан ва энг муҳим мавзулар қаторидан ўрин олган яна бир мавзу глобаллашув жараёнларининг моҳиятини ва уларнинг ривожланиш йўналишини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди. Бу жараёнлар ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларини қамраб олди ва

давримизнинг оламшумул муаммоларини юзага келтирдик, уларнинг назарий ва амалий ечимини топиш бу муаммоларни фалсафий даражада англаб етишни ҳам назарда тутди. Халқаро миқёсда алоҳида эътибор бериш ва келишилган ҳаракатларни тақозо этувчи энг муҳим муаммолар қаторига экология, демография, хавфсизлик, халқаро жиноятчилик, энергетика ресурслари, қашшоқликка чек қўйиш муаммоларини киритиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, фалсафанинг предметини қандайдир битта, катъий чекланган, муайян масалалар доираси билан боғлаш мумкин эмас. У вақт омилига ва объектив сабаблар тўпламига қараб, доим у ёки бу муаммо ёки уларнинг муайян мажмуи тарзида биринчи ўринга чиқади. Аммо бу бошқа мавзулар, масалалар ва муаммолар ўз аҳамиятини йўқотади ва фалсафа чегарасидан четга чиқади, унинг таҳлил предмети бўлмай қолади, деган маънони англатмайди. Бош мавзуларни иккинчи, учинчи ёки ундан ҳам кейинги ўринга суриб қўяди, улар муайян даврда ва тегишли шароитда фалсафий таҳлил диққат марказидан ўрин олиш ёки фалсафий муаммоларнинг устувор йуналиши бўйлаб юқорига кўтарилиш учун ўз вақтини «кутиб», гўёки панада туради, десак, тўғрироқ бўлади. Айни шу сабабли биз фалсафа тарихида қизиқишлардаги устуворликларнинг муттасил ўзгаришини, у ёки бу масала бош масалага айланиши, фалсафий ҳамжамиятнинг асосий эътибори маълум вақт мобайнида унга қаратилишини кўраемиз.

Глобализация ва фалсафанинг долзарб муаммолари

Фалсафанинг янги соҳалари. Фалсафий билимнинг тузилиши ўзгармас, узил-кесил шаклланган эмас. Фалсафанинг ривожланиши ва у ҳал қилаётган муаммолар доираси кенгайишига қараб фалсафий билим тузилишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Илмий назариялар ёки фалсафий ғоялар инқирозга учраган ёки ўзининг асоссизлигини намойиш этган тақдирда, уларнинг билим тизимидаги ўрни ва ролини қайта баҳолаш амалга оширилади, бу эса баъзан уларнинг назарий ва амалий аҳамияти йўқолишига олиб келади. Масалан, флогистон назарияси, «фалсафа тоши»ни излаш,

эмпириокритицизм фалсафаси ва ўз аҳамиятини йўқотиб, тарих мулкига айланган бошқа кўпгина ғоялар билан шундай бўлган. Бугунги кунда фалсафа билан ҳам шунга ўхшаш ҳодиса юз беряпти, деган фикр мавжуд. Ҳатто фалсафа ўляпти деб ҳисоблайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Дарҳақиқат, ўзини оқламаган ғоялар, йўналишлар ва концепциялар бисёр, уларнинг аксарияти ҳозир жуда оғир аҳволда, айримлари эса кучли инқироз ҳолатини бошдан кечирмоқда. Аммо *фалсафа ўзининг биринчи маъносид*а – «*доноликни севиши*» сифатида, *ҳақиқатнинг тағига етиши усули сифатида*, *жон ҳолати сифатида ва ниҳоят, дунёқарашнинг алоҳида шакли сифатида инсоният тургунча мавжуд бўлади*.

Буни фалсафий билимнинг айрим нисбатан янги соҳалари ҳам тасдиқлайди (баъзан улар мустақил фалсафий фанлар мақомига даъвогарлик қилади). Улар фалсафа ёндашувлари ва методлари жамият ҳаётининг айрим жабҳалари, мураккаб объектлар, муайян фанлар ва шу кабиларни ўрганишга нисбатан қўлланилиши натижасида юзага келди. Уларнинг аксарияти фалсафанинг энг янги тарихи билан боғлиқ бўлиб, асосан XX асрга тегишлидир. Бу ерда аввало табиат фалсафаси, ҳуқуқ, фан, тарих, сиёсат, санъат, дин, техника фалсафаси, танатология, геронтология ва бошқалар назарда тутилмоқда. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йилликларида тадқиқотнинг яна бир янги ва ўта муҳим соҳаси – глобаллашув ва у юзага келтираётган глобал муаммолар фалсафаси пайдо бўлдики, уни ўрганиш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Фалсафанинг асосий масалалари. Фалсафани ўрганаётган ҳар бир одамда фалсафада қолган барча муаммоларга нисбатан устунроқ аҳамият касб этадиган, яъни муҳимроқ, асосийроқ ҳисобланадиган масалалар, муаммолар мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қизиқиш эртами, кечми албатта юзага келади. Бу мавзу нафақат бошловчи, балки профессионал файласуфлар учун ҳам диққатга сазовордир. Уларнинг орасида кимдир бу мавзуга жиддий эътибор беради, кимдир эса, аксинча, уни муҳим деб ҳисобламайди. Фалсафанинг узоқ тарихига умумий назар ташласак, олам ва инсоннинг

келиб чиқиши, ривожланиши ва моҳиятига, шунингдек, ҳаётнинг маъноси, инсон билишининг табиатига тегишли «боқий» фалсафий муаммолар деярли барча фалсафий таълимотларда у ёки бу тарзда мавжудлигини, турли фалсафий асарларда, улар айнан кимга қарашлилиги ва қайси даврга мансублигидан қатъий назар, қисман ёки, аксинча, атрофлича муҳокама қилинишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, онг, тафаккур, рух, идеаллик ва уларнинг материя, табиат, борлиқ билан ўзаро нисбати масалаларига ўз муносабатини билдирмаган ёки, ўз мулоҳазалари ва хулосаларида шубҳа қилмаган файласуфни топиш мушкул. Бу ҳол ўз вақтида олимлар томонидан «фалсафанинг асосий масаласи»ни таърифлашига туртки берган бўлиб, унда икки жиҳат алоҳида ажралиб туради.

Биринчи жиҳат моддийлик ва идеалликнинг ўзаро нисбатига тегишли. Савол шундай қўйилади: «Материя бирламчими ёки рух (онг)ми?» ёки, «Тафаккур ва борлиқнинг нисбати масаласи бутун, айниқса, энг янги фалсафанинг буюк асосий масаласидир».

Иккинчи жиҳат биринчи жиҳат билан узвий боғлиқ бўлиб, кўйидагича таърифланади: «Дунёни билиш мумкинми?» Бошқача айтганда: «Биз ҳақиқий дунё ҳақидаги ўз тасаввурларимиз ва тушунчаларимизда борлиқни тўғри акс эттиришга қодирмизми?» Бу масалада материалистлар ва идеалистларнинг қарашлари зиддиятли характерга эгадир.

Фалсафани сиёсийлаштириш ва схемалаштиришнинг оқибатлари. Фалсафани ўта сиёсийлаштириш маълум маънода зарарлидир. Чунки собиқ совет тузуми даврида айна фалсафий билимни мутлақлаштириш, уни сиёсий билим доираси билан чегаралаш оқибатида фалсафа сийқалашди, унинг асл мазмунига путур етказилди. Шунингдек, фалсафанинг барча вақтларда ва ҳар қандай шароитда ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин бўлган, қолган барча масалаларни истисно этадиган бирдан-бир тўғри асосий масаласи борми? Бизнингча, мазкур узил-кесил таъриф контекстида бундай масала мавжуд эмас. Биринчидан, айна ҳолда тарихий

даврни ҳам, фалсафий билимнинг плюралистик табиатини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади. Иккинчидан, қандайдир битта муаммони фақат у ёки бу муайян вазифани ечиш мақсадида мураккаб масалаларни схемалаштириш, атайлаб соддалаштириш тўғрисида сўз юритилаётганини тушунган ҳолда, маълум даражада шартлилик билан мутлақлаштириш мумкин.

Масалан, фалсафанинг «борлик» ва «субстанция» каби айниқса кенг тарқалган асосий категориялари ҳақида сўз юритар ва муайян файласуфларнинг уларга бўлган муносабатини аниқлашга ҳаракат қилар эканмиз, «фалсафанинг асосий масаласи»ни узил-кесил ечиш тарафдорлари илгари сурган мантиққа мувофиқ, барча файласуфларни маълум даражада шартлилик билан материалистлар, идеалистлар ва дуалистларга ажратишимиз мумкин. Умуман олганда, агар, фалсафада айниқса кўп муҳокама қилинадиган муаммолар доирасини аниқлашга ҳаракат қилинаётган ёки фалсафа тарихини, у ёки бу фалсафий ғоялар, йўналишлар, оқимларнинг ворисийлигини яхшироқ тушуниш вазифаси қўйилаётган бўлса, бундай ажратиш мутлақо ўринлидир.

Шунингдек, муаммога нисбатан янгича ёндашувни ёки масаланинг янгича талқинини таклиф қилиши мумкин бўлган бошқача ёндашувлар пайдо бўлиши ва мавжудлигига йўлни беркитмаслик учун ҳар қандай схемалаштириш чекланган хусусиятга эга бўлишини унутмаслик керак.

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Қандай муаммолар фалсафий муаммолар деб аталади?
2. Мифологик дунёқарашнинг ўзига хос жиҳатларини айтинг.
3. Диннинг асосий функциялари қайсилар?
4. Фалсафий дунёқарашнинг мифологик ва диний дунёқарашдан асосий фарқи нимада?
5. Фалсафа нимани ўргатади?
6. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?
7. Дунёқарашнинг асосий тарихий шаклларини таърифланг.

8. Фалсафа тарихини ўрганиш қандай мақсадни кўзлайди?
9. Нима учун фалсафа тарихида фикрлар ранг-баранглиги меъёр ҳисобланади?
10. Айрим инсоннинг яхлит фалсафий дунёқараши фалсафий плюрализм асосида қандай шаклланади?
11. Фалсафа тарихида «фалсафанинг асосий масаласи»га таъриф бериш қандай амалга оширилган?
12. Ҳозирги дунёда фалсафа қандай вазифаларни ҳал қилмоқда?

2–Мавзу: Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Борлиқ тушунчаси, унинг асосий хусусиятлари ва тамойиллари.
2. Борлиқ тўғрисидаги Шарқ алломаларининг қарашлари.
3. Ғарб фалсафасида борлиқ категорияси.
4. Замонавий фалсафада борлиқ тўғрисидаги концепциялар.

Таянч сўзлар: Онтология, борлиқ, воқелик, идеализм, материализм, ҳаракат.

1. Борлиқ тушунчаси, унинг асосий хусусиятлари ва тамойиллари

Онтология тушунчаси. Онтология фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик каби масалаларнинг кенг доираси ўрганилади, шунингдек *мавжудлик* сифатига эга бўлган барча нарсаларнинг моҳияти аниқланади. «Онтология» атамаси фалсафада фақат XVII асрдан бери ишлатилади, лекин у юнонча ўзақларга эга бўлиб (*онтос* – борлиқ, *логос* – сўз, таълимот), борлиқ ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Онтология фалсафада алоҳида ўрин эгаллайди. Икки ярим минг йиллик фаол изланишлар натижасида фалсафий билим тизимида *онтологиядан* ташқари фалсафанинг *гносеология, аксиология, ижтимоий фалсафа, ахлоқ, эстетика, мантиқ* каби таркибий қисмлари пайдо бўлди. Лекин уларнинг барчаси замирида онтология ётади, ўз

навбатида онтология ҳар қандай фалсафий дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва шу тариқа ўз таркибига кирмайдиган бошқа фалсафий муаммолар талқинини кўп жиҳатдан белгилайди.

Онтологик билимнинг табиати. Борлиқ ҳақидаги фан – онтология қадим замонлардаёқ фалсафанинг муҳим қисми ҳисобланган. Гарчи «онтология» сўзи фалсафа тилида XVII асрдагина ўрин олган бўлса-да¹, борлиқ антик мутафаккирлар фалсафий мулоҳазаларининг бош мавзуларидан бири бўлган. Борлиқ категорияси дунёда ҳамма нарсага хос бўлган хусусиятнинг ўта умумий тавсифи сифатида вужудга келган. Қадимги файласуфлар атроф муҳитда нарсаларнинг ранг-баранглиги ва ўзгарувчанлигини кузатар эканлар, уларда «ҳақиқий мавжуд» нарсани – вужудга келмайдиган ва йўқ бўлмайдиган, уларнинг умумий ва муқаррар асоси ҳисобланган борлиқни қидирганлар.

Онтология – фалсафий тафаккурнинг энг абстракт соҳаси. У ўта умумий билимни яратиш – борлиқни билишга қаратилган. Онтологик билим серқамров ва универсалдир. У амалда мавжуд бўлган ҳамма нарсага тааллуқли. Инсонга бундай билим нима учун керак? Ахир одамлар амалда «умуман ҳамма нарса» билан иш кўра олмайдилар – уларнинг ишлари доим муайян нарсалар доираси билан чекланган бўлади. Онтологик концепциялар реал мазмундан холи бўлган абстракцияларни ўйлаб топиш билан шуғулланувчи фалсафий ақлнинг қуруқ ўйини эмасмикан? Бундай саволлар борлиқ ҳақидаги онтологик тасаввурлар танқидининг манбаи бўлиб хизмат қилади. Бундай тасаввурларни Беркли, Юм, Кант ва эмпиризм нуқтаи назарини ҳимоя қилувчи бошқа файласуфлар танқид тиғи остига олади.

Аммо онтологик билим шунчаки қизиқувчанликдан ёки фантазияларга ишқибозликдан туғилмайди. У инсонга шунинг учун керакки, билиш фаолияти доим ҳар қандай конкрет объектни билишга киришилгунга қадар мавжуд бўлган унинг тузилиши ҳақидаги айрим дастлабки тасаввурларга таянади. Бу тасаввурлар билиш амалларининг умумий стратегияси ёки

¹ Бу сўз илк бор 1613 йилда нашр этилган Р.Гоклениуснинг «Фалсафий луғати»да пайдо бўлган.

дастурини белгилайди. Бундай дастур инсон қандайдир кутилмаган ва тушунарсиз нарсага дуч келган ҳолда айниқса зарур. Шу вазиятда янги ва бетакрор ходисаларни тушуниш ва ўзлаштиришга яқинлашиш учун бу ходисаларни, уларнинг дунёдаги ўрнини ва уларга қандай ёндашиш кераклигини ҳеч бўлмаса тахминий аниқлаш имконини берувчи дунёнинг барча ҳолларда қўллашга яроқли бўлган умумий схемаси ёки «харитаси»га эга бўлиш лозим.

Кундалик тажрибада биз бутунлай янги объектларга камдан-кам ҳолда дуч келамиз. Аммо инсон ўзи ўзлаштирган макродунё чегарасини кенгайтиргани сари «ҳар қандай ҳол» учун зарур бўлган борлиқ ҳақидаги онтологик тасавурларни фалсафий нуқтаи назардан махсус ўрганиш вазифаси янада муҳимроқ аҳамият касб этади. Турли онтологик концепциялар – бу дунёни идрок этишнинг турли усуллари дир. Файласуфлар уларни яратар экан, инсониятга у «бирдан» илгари кўрилмаган нарсага дуч келган ва «бунинг нималиги»ни тушунишнинг энг мақбул усулини танлашга тўғри келадиган тақдирда керак бўладиган универсал моделларни олдиндан тайёрлашга «ижтимоий буюртма»ни бажаради.

Шу ўринда табиий бир савол туғилиши мумкин: дунёнинг умумий манзарасини яратишни физика ўз зиммасига олгани туфайли онтология ўз аҳамиятини йўқотгани йўқми? Ахир физика материя ва ҳаракатнинг энг умумий шакллари ўрганади ва унинг фундаментал назариялари «бутун мавжудлик»ка татбиқ этилади. Дунёнинг замонавий физик назариялари мавжуд бўлган шароитда онтология анахронизм, эскирган фалсафий анъана «сарқити» ҳисобланмайдими?

Аммо онтология билан физика ўртасида жиддий фарқ мавжуд бўлиб, у бирон-бир физик назарияга онтологиянинг ўрнини босиш имконини бермайди.

Физиканинг умумийлиги шу билан белгиланадики, у ўрганувчи материя ва ҳаракат шакллари қолган барча, янада мураккаброқ - кимёвий, биологик, ижтимоий шакллар учун асос бўлиб хизмат қилади. Физика «бутун

мавжудлик»ни (борликнинг бизга маълум бўлган шакллари доирасида) камраб олади ва ўзи аниқлаган қонунларни бутун дунёга татбиқ этади. Аммо у борлиқ нофизик шакллариининг ўзига хос хусусиятларини ўрганмайди. Физиканинг борликда топувчи умумий жиҳатлар воқелик барча объектларининг «физик замини»гина ҳисобланади. Онтология эса борликнинг ҳар қандай соҳаси объектлари, шу жумладан биологик ва ижтимоий объектларнинг ўзига хос хусусиятлари ўртасида умумий жиҳатларни аниқлашга ҳаракат қилади. *Физика доирасида аниқланувчи умумий хоссалар – бу физик хоссалардир. Онтология эса умумий жиҳатларни объектларнинг физик хоссаларида ҳам, нофизик (кимёвий, биологик, ижтимоий) хоссаларида ҳам излайди.*

Ҳар қандай онтология, ҳеч шубҳасиз, гипотетик хусусият касб этади. Унинг бу хосси илмий назарияларникидан ҳам кучлироқдир. Шу маънода Юм ва Кант мутлақо ҳақ: тажрибада кўрилмайдиган нарсалар ҳақидаги онтологик мулоҳазалар муқаррар тарзда субъектив ва исботлаб бўлмайдиган фаразларни ўз ичига олади ва шу боис ишончсиз. Онтология – фалсафанинг тахмин ва фаразлар билан айниқса кучли боғлиқ бўлган қисми. Неопозитивистлар унинг табиий-илмий билимдан фарқига ишора қилдиларки, бунга қўшилмаслик мумкин эмас (аммо қаерда фан тугаши ва «метафизика» бошланишини аниқ ва узил-кесил кўрсатишга ҳали муваффақ бўлинганича йўқ).

Шунга қарамай ҳар қандай онтология қаноатлантириши лозим бўлган бир мезон мавжуд: инсоният ижтимоий-тарихий амалиёти ривожланишининг мазкур босқичида у мавжуд билимлар билан зиддиятга киришмаслиги керак. Турли онтологик концепциялар бу мезонни турли даражада қаноатлантиради. Сунъий ўйлаб топилган, фанга таянмайдиган онтологик концепциялар тажриба билан тўқнашувни четлаб ўта олмайди. Мазкур мезонга материалистик онтология кўпроқ мос келади, зеро унинг замирида жамият тўплаган тажрибани умумлаштириш ётади.

Материалистик нуқтаи назардан онтологик концепция мавҳум тушунчаларни

ва борлиқнинг умумий тамойилларини спекулятив тарзда тузиш йўли билан яратилмаслиги керак. Бу йўл тафаккурнинг воқеликдан узоқлашишига олиб боради. Тамойиллар ва тушунчалар табиатга муқаррар ва шак-шубҳасиз ҳақиқатлар сифатида боғланмаслиги керак. Аксинча, улар табиатни ўрганишдан, фан тўплаган борлиқни билиш тажрибасини умумлаштиришдан келтириб чиқарилиши лозим.

Соф борлиқ ғояси. Онтологиянинг асосий тушунчаси – борлиқ фалсафада икки ёқлама талқин қилинади. Бир маънода у «соф борлиқ» сифатида, бошқа маънода – “субстансиал борлиқ” сифатида тушунилади.

«Соф борлиқ» - бу ўз ҳолича, барча конкрет белгиларидан холи кўринишда олинган мавжудлик. Борлиқнинг бундай ўта абстракт мазмуни кўпгина файласуфларни ўзи тортган. Улар борлиқнинг мазкур талқинидан дунё ҳақидаги муайян мулоҳазаларни мантиқий таърифлашга ҳаракат қилганлар. Биринчилардан бўлиб бунга Парменид (милоддан аввалги VI аср) ҳаракат қилган. У борлиқ тушунчасидан йўқликнинг мавжуд эмаслиги келиб чиқишини исботлашга уринган. Амалда биз йўқлик ҳақида ҳатто фикрлай ҳам олмаймиз, чунки агар биз у ҳақда ўйласак, у бизнинг фикримизда мавжуд бўлади, яъни борлиқ сифатида фикрланади. Бинобарин, йўқликни тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас, бу эса унинг мавжуд эмаслигини англатади. Аммо йўқлик бўлмаса, ҳеч нарса пайдо бўлиши ҳам, йўқ бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки пайдо бўлиш йўқликдан бор бўлиш, йўқ бўлиш эса – йўқликка айланишдир. Бундан хулоса шуки, борлиқ «ҳаракатсиз», унда бирон-бир ўзгариш бўлиши мумкин эмас: ҳар қандай ўзгариш ниманингдир пайдо бўлиши ва йўқ бўлиши билан боғлиқ. Бундан ташқари, борлиқ ягона, бир жинсли ва бўлинмас: уни қисмларга фақат йўқлик ажратишга қодир, лекин у мавжуд эмас. Борлиқнинг чегараси бўлиши мумкин эмас, унинг боши ҳам, охири ҳам йўқ, зеро, ҳамонки йўқлик мавжуд эмас экан, борлиқни чеклашга қодир бўлган нарса ҳам мавжуд эмас.

Гегель «соф борлиқ» категориясидан фойдаланишнинг бошқача усулини топган. Унинг онтологик концепциясида бу категория Мутлақ ғоя

ривожланиш мантиғининг таянч нуқтаси ҳисобланади. «Соф борлик» ва «соф йўқлик»нинг айнийлигини қайд этган ҳолда, Гегель бу қарама-қаршиликлар синтездан иборат бўлган «шаклланиш» тушунчасини киритади (зеро шаклланиш ниманингдир борлигини англатади, чунки «шаклланмоқда», вужудга келмоқда, лекин ҳали борликқа эга эмас, чунки «шаклланмаган», вужудга келмаган). Шундан сўнг Гегель шаклланган нимадир «шаклланиш»нинг натижаси бўлишини қайд этади. Бу натижа, Гегель фикрига кўра, «мавжуд борлик», яъни «соф борлик»дан фарқли ўлароқ, аниқ сифатга эга бўлган борлиқдир.

Албатта, Гегелнинг шаклланиш ғояси муайян нарсанинг шундай бир ҳолатики, унда шаклланаётган нарса бир вақтнинг ўзида ҳам мавжуд бўлади, ҳам мавжуд бўлмайди, деган фикрига қўшилиш мумкин эмас. Аммо ҳар қандай шаклланиш – бу қандайдир предметнинг «соф йўқлик»дан эмас, балки илгари мавжуд бўлган бошқа предметлардан вужудга келишидир. Ҳар қандай «мавжуд борлик» «соф борлик»дан ва «йўқлик»дан эмас, балки бошқа бир «мавжуд борлик»дан вужудга келади. Гегель фикрига зид ўлароқ, «соф борлик»нинг «соф йўқлик»ка ўтиши тушунчалар ўйинидан бошқа нарса бўлмай, бундан амалда сифат жиҳатидан аниқ бирон-бир борлик вужудга келмайди (буни XIX асрдаёқ Л.Феербах ва тушунчалар Гегельча мантиғининг бошқа танқидчилари қайд этган). Онтологияни «соф борлик» ва «соф йўқлик» категориялари ёрдамида тузишга интилиш XX асрнинг айрим файласуфлари ижодида ҳам кузатилади (М.Хайдеггер, Е.Финк ва б.). Аммо, фикрнинг мазмунини нима фикрланаётганини кўрсатмасдан ёритиш мумкин бўлмаганидек, борлик категориясининг мазмунини борликқа нима эга эканлигини кўрсатмасдан ёритиш мумкин эмас. Фикр ҳамиша нима ҳақдадир фикр бўлганидек, борлик ҳар доим ниманингдир борлиғидир. «Соф борлик» ҳам худди «соф йўқлик» каби мазмунсиздир (бунда Гегель ҳақ). «Соф борлик» тушунчаси қуруқ абстракциядан бошқа нарса эмас.

Борлик ва йўқелик диалектикаси. Келтирилган фикр *амалда мавжуд* нарсагина борликқа эга бўлиши мумкин, деган хулоса чиқариш имконини

беради. «Йўқлик» ҳар қандай тилда амалда мавжуд бўлмаган нарса билан тенглаштирилади ва бошқача тушунилиши мумкин ҳам эмас. Бошқача айтганда, йўқлик борлиқни инкор этади ва нарса, жисм, ҳодиса, онг (яъни амалда мавжуд бўлиши мумкин бўлган нарсалар) ўзлигини йўқотган ҳолда «йўқлик» атамаси айна шу маънода ишлатилади ва улар ҳақида «йўқликка чекинди», мавжуд эмас, дейилади. Лекин соф фалсафий маънода бу фикрни тўғри деб бўлмайди. Борлиқ ва йўқлик ўртасида диалектик ўзаро алоқа мавжуд.

Биринчидан, дунё ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга кўра, биз яшаётган Олам бўшлиқдан бино бўлган. Шу маънода бўшлиқ материянинг алоҳида ҳолати ҳисобланади. Бўшлиқ физик борлиқнинг энг бой типи, ўзига хос потенциал борлиқ сифатида намоён бўлади, зеро унда мумкин бўлган барча зарралар ва ҳолатлар мавжуд, бироқ айна вақтда унда актуал тарзда ҳеч нарса йўқ².

Яна шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, физиклар (Д.А.Ландау, ва бошқалар) нуқтаи назаридан биз яшаётган Олам ҳам дунёда ягона эмас, чунки у ривожланишнинг турли сикллари бошдан кечириётган турли Оламларнинг чексиз сонидан ташкил топади. Шу маънода борлиқ ва йўқликнинг ўзаро алоқаси муаммоси ҳам нисбий хусусият касб этади.

Иккинчидан, амалда мавжуд бўлган нарсанинг объектив борлиғи йўқликка чекинади, лекин, шунга қарамай у ҳақда гапирилади, яъни у муайян нарса сифатида фикрланаётган бўлса, бу нарса онгда мавжуд бўлади ва ўзининг «иккинчи» борлиғини сақлайди, айна ҳолда у дастлабки объектнинг нусхаси, идеал образ бўлиб қолади.

Хулосалар. *«борлиқ» категорияси ўта умумий фалсафий категория бўлиб, у турли-туман табиат ҳодисалари ва жараёнларини, одамлар жамоалари ва айрим кишиларни, ижтимоий институтларни, инсон онгининг даражалари, шакллари ва ҳолатларини мавжудлик белгисига кўра бирлаштиради. Гарчи бу ҳодисалар ва жараёнлар борлиқнинг турли*

² Қаранг: Малокова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб., 1997. – С.93.

соҳаларига тааллуқли бўлса-да, уларнинг барчасини умумий асос бирлаштиради. Аммо чексиз даражада ранг-баранг дунёнинг ягоналиги тўғрисида сўз юритиш мумкинми? Бу саволга «ҳа» деб жавоб бериш орқали биз бутун борлиқнинг умумий асоси ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. Бу ҳақда кейинги параграфда сўз юритилади.

Кенг маънода борлиқ мавжуд барча нарсалар ҳақидаги энг умумий тушунча ҳисобланади. У мавжуд бўлган барча нарсаларни қамраб олади, бошқача айтганда, у онтологик тушунчадир. Шу маънода борлиқ ўз реал структурасига эга. Кенгроқ кўринишда у «материя» категорияси билан акс эттириладиган объектив борлиқ ва «онг» категорияси билан акс эттириладиган субъектив борлиққа бўлинади.

2. Борлиқ тўғрисидаги Шарқ алломаларининг қарашлари.

Субстанция ғояси. Қадимги фалсафада вужудга келган борлиқни талқин қилишга нисбатан ўзгача ёндашув «ҳақиқий борлиқ»ни бирон-бир умумий асосда, биринчи манбада, дунёда мавжуд ҳамма нарсаларнинг биринчи сабабида излашни назарда тутди. Гегель таъбири билан айтганда, бу ерда гап дунёнинг умумий асосини белгиловчи бирон-бир нарсанинг «мавжуд борлиғи» ҳақида боради. Мазкур талқин дунёнинг ягоналиги ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлиб, у дунёда мавжуд бўлган барча нарсалар борлиққа эга эканлиги билангина эмас, балки мавжуд барча нарсалар ягона асосдан келиб чиқиши ва ҳар қандай нарсага муқаррар тарзда хос бўлган айрим умумий, универсал хоссалар билан тавсифланиши билан ҳам белгиланади. Фалсафада бундай асос **субстанция** (лот. *субстантия* – моҳият, биринчи асос), нарсаларнинг ягона асосдан уларнинг келиб чиқиши билан белгиланган умумий ва узвий хоссалари эса – **атрибутлар** (лот. *аттрибутум* – хос бўлган, қўшиб олинган) деб аталади. Шундай қилиб, бирон-бир объектнинг борлиғи деганда субстансиал борлиқ, яъни объектнинг субстанциядан вужудга келиши билан белгиланган борлиқ тушуНильса, бу объектни мавжуд деб ҳисоблаш орқали биз унда муайян атрибутларнинг мавжудлигини тахмин қиламиз (ҳолбуки «соф борлиқ»дан бундай

борлиқнинг табиати ҳақида бирон-бир тахмин келиб чиқмайди).

Масалага бундай ёндашилганда борлиқ нима, деган савол субстанция нима, унинг атрибутлари қандай, деган саволга айланади. Фалсафа тарихида бу масала ечимининг турли вариантларини акс эттирувчи онтологик концепциялар таклиф қилинган.

Субстанция тушунчасининг моҳияти. 1. У ёки бу «наrsa» нимадан иборат ва қаердан пайдо бўлган?

2. Қаршимизда намоён бўладиган нарсалар ранг-баранглигида бутун борлиқнинг биринчи асосини ташкил этадиган, мазмунан умумий, ягона нимадир борми?

Фалсафа тарихида *ўзининг мавжудлиги учун ўзидан бошқа ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган шундай биринчи асосни ифодалаш* учун «субстанция» (лот. субстанциа – моҳият, асос) категорияси қўлланилади. **Субстанция деганда барча нарсаларнинг муайян умумий бирламчи асоси тушунилади.** Турли нарсалар ва ҳодисалар вужудга келиши ва йўқ бўлиши мумкин бўлса, субстанцияни яратиш ҳам, йўқ қилиш ҳам мумкин эмас, у фақат ўз борлиғининг шаклини ўзгартиради, бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтади. Субстанция – ўз-ўзининг сабаби ва барча ўзгаришлар асоси, борлиқнинг энг фундаментал ва барқарор қатлами.

Илк фалсафий йўналишларнинг вакиллари барча нарсалар асосини ташкил этувчи моддани биринчи асос сифатида тушунганлар. Одатда, бундай асос сифатида ўша даврда умумий эътироф этилган биринчи стихиялар: ер, сув, ҳаво, олов ёки фикрий конструкциялар, «биринчи ғиштлар» - апейрон, атомлар қаралган. «Авесто»да бирламчи субстанция олов деб аталган. Кейинчалик субстанция категорияси ўзгармас, нисбатан барқарор ва ҳеч нарса билан боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ўта кенг асосга айланди. Инсон идрок этадиган дунёнинг бутун ранг-баранглиги ва ўзгарувчанлиги субстанция билан боғланган. Бундай асослар сифатида фалсафада асосан материя, Худо, онг, ғоя, флогистон, эфир ва шу кабилар амал қилган. «Субстанция» тушунчаси ўз-ўзини тўлиқ белгиловчи борлиқни ифодалашга

хизмат қилади. Субстанция категориясида ўзини асослаш учун бошқа ҳеч нарсани талаб қилмайдиган негиз, биринчи асос ғояси мужассамлашган. Нидерланд файласуфи Бенедикт Спиноза (1632-1677) буни «сауса суи» – «ўз-ўзининг сабабчиси» иборасида жуда тўғри ифодалаган. Субстанция деганда у ўз ҳолича мавжуд бўлган ва ўзи орқали зоҳир бўлган, яъни ўзининг мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож бўлмаган нарсани тушунган. Бунда бир томондан, субстанция материя сифатида тушунилади, бошқа томондан – у ўзининг барча шакллари сабаби ва «субъекти» сифатида амал қилади. Бу *Б.Спинозани субстанцияни бир вақтнинг ўзида ҳам табиат, ҳам Худо сифатида таърифлагани ва бу икки тушунчани тенглаштиришиганидан далолатдир*. Б.Спиноза Худони табиатга бутунлай сингдириб юборган, уни табиийлаштиришга ва илоҳий мазмундан ажратишга ҳаракат қилган. Унинг пантеизми шундан иборат бўлган.

Б.Спиноза илгари сурган субстанцияни табиийлаштириш ғоясини Голбах изчил ривожлантирди. У барча субстанцияли нарсаларни табиатга ва фақат табиатга боғлади. «Табиат ҳамма нарсанинг сабабчисидир; у абадий мавжуддир; табиат ўз-ўзининг сабабчисидир...». «Табиат қандайдир буюм эмас; у доим ўз ҳолича мавжуд бўлган; ҳамма нарса унинг бағрида вужудга келади; у барча нарсалар билан таъминланган улкан устахонадир...»³. Шу маънода табиат ҳам, субстанция ҳам сиртдан ҳеч қандай турткига муҳтож эмас. Лейбниц эса: «Ҳар қандай ҳақиқий субстанция фақат ва фақат таъсир кўрсатади»⁴, деганида ҳақ бўлган.

Модомики, субстанция ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзи учун бошқа ҳеч қандай асос ёки шартни назарда тутмайдиган биринчи сабаб экан, у ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлиш имкониятини истисно этади. У хоҳ Худо, хоҳ ғоя, ўзлик, руҳ ёки экзистенция бўлсин – субстанция ягонадир! «Субстанция» тушунчаси кўпликда кўлланилиши мумкин эмас. Унинг кўплиги ғояси мазкур тушунчанинг таърифига зиддир, чунки мазкур мақомга даъвогар икки ёки бир неча нарса

³ Гольбах // Всемирная энциклопедия.-М.: Современный литератор, 2001.-С.246.

⁴ Лейбниц // Всемирная энциклопедия.-М.: Современный литератор, 2001.-С.548

мавжуд бўлган тақдирда, уларнинг биронтаси ҳам субстанция ҳисобланмайди. Субстанциялилик парадокси ана шундан иборат.

Алхимиклар мазкур атамани кўпликда қўллаб, «субстанцияли шакллар», «субстанцияга хос сифатлар» тўғрисида сўз юритганда, унга қўпол физик маъно юклаганлар. Айни ҳолда субстанция моддага тенглаштирилган. Улар субстанциянинг хосса ва шакллари ўзгармас, лекин тегишли таъсирлар натижасида бир-бирига айланиши мумкин, деган нотўғри хулосага келганлар.

Субстанциянинг ўз-ўзидан амалга ошиши ҳодисаларнинг умумий, узвий хоссалари – атрибутларда ва нарсаларнинг муайян, алоҳида хоссалари – модусларда содир бўлади.

Субстанция ғоясидан турли фалсафий таълимотлар дунёнинг бирлиги ва унинг келиб чиқиши ҳақидаги масалага ўзлари қандай жавоб беришига қараб ҳар хил фойдаланадилар.

Монизм. *Дунёнинг нарсалар ва ҳодисалар ранг-баранглиги бир субстанциядан иборат деган таълимот «монизм» (юнон. монос – битта, ягона) деб аталади.* Дунёнинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар, шунингдек биринчи асос муаммосига нисбатан фалсафа тарихидаги энг салмоқли ёндашувлар кураши нуқтаи назаридан субстанция табиатини тушунишга нисбатан анча кенг тарқалган икки ёндашув – материалистик ва идеалистик монизмни қайд этиш лозим.

Материалистик монизм деб тавсифланадиган биринчи ёндашув *дунё ягона ва узвий, у азалдан моддий ва дунёнинг бирлиги замирида айни шу моддийлик ётади,* деб ҳисоблайди. Бу концепцияларда рух, онг ва идеалликдан эмас, балки моддийликдан келтириб чиқарилади. Бундай ёндашувларнинг ўта ривожланган кўринишларига биз Фалес, Гераклит, Спиноза, ва унинг издошлари асарларида дуч келамиз. Шунингдек Зардўштийлик динининг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто”нинг “Яштлар” қисмидаги кўпхудолик ақидаларига зид ўлароқ “Тоҳлар” қисмида яккахудолик ғоялари тарғиб қилинган.

Идеалистик монизм эса, *материяни ҳар қандай борлиқнинг боқий мавжудлиги, йўқ бўлмаслиги ва биринчи асосига эга бўлган қандайдир идеал нарсанинг маҳсули* деб ҳисоблайди. Бунда объектив-идеалистик монизмни (масалан, Платонда – бу ўлмас ғоялар, зардўштийликда олов, ўрта аср фалсафасида – Худо, Гегелда – яратилмайдиган ва ўз-ўзидан ривожланадиган «мутлақ ғоя») ва субъектив-идеалистик монизмни (масалан, борлиқнинг барча жисмоний ва рухий ҳолатларини «нейтрал» асосдан – дунёнинг қандайдир мавҳум конструкциялари, «элементлари»дан келтириб чиқарган Мах) фарқлаш мумкин.

Субстанцияни барча ўзгаришлар ва ўз-ўзининг сабабчиси -сауса суи сифатида тушуниш И.Кант томонидан қабул қилиниб, юксак баҳоланган. У субстанцияни «ҳодисаларнинг вақтдаги барча муносабатларини аниқлашга ёрдам берувчи ўзгармас асос», деб таърифлаган. Унингча, субстанция ҳар қандай тажриба ва ҳар қандай идрок этишнинг асосий шартидир. У барқарор ҳолатда бўлади, ҳар қандай мавжудлик ва вақтдаги ўзгариш унинг модуси, яъни ўзгармас нарсанинг мавжудлик усули сифатида қаралиши мумкин.

Дуализм. *Биринчи асос сифатида иккита субстанция олинган фалсафий ёндашув дуализм* (лот. дуалис – икки ёқлама) деб аталади. Немис файласуфи Х.Волф ХВИИИ аср бошида «дуализм» атамасини фалсафий муомалага киритган. Х.Волф дунёда барқарор тартибнинг шаклланишида тафаккур, ғоялар ва ақл-идрокнинг алоҳида ўрнини аниқлаш ҳамда таъкидлашга ҳаракат қилган. Унинг замондошлари – маърифатли абсолютизм ғояларининг тарафдорларига таъсири жуда катта бўлган. Х.Волфнинг фалсафага оид қўлланмалари барча ўқув юртларида ўқитилган ва эскирган (схоластик) жиҳатларни сиқиб чиқарган. Улар университет таълимининг асосий манбалари сифатида амал қила бошлаган.

Шундай қилиб, **материя категориясининг функциялари қўйидагилар:**

- онга, маънавий кучларга боғлиқ бўлмаган объектив борлиқнинг мавжудлиги ҳақидаги фикрни ифодалайди;
- барча нарсаларда мавжуд бўлган умумий хоссаларни тавсифлайди;

- барча нарсаларни билишга элтувчи йўлни, уларни билишда амал қилиш лозим бўлган умумий дастур ёки стратегияни умумий кўринишда белгилайди.

Бу функцияларни материя категорияси фалсафанинг кейинги ривожланиши жараёнида сақлаб қолди.

Хулосалар. Фалсафа ва табиатшунослик тарихида материяни тушунишга нисбатан икки хил ёндашув: фалсафий ва табиий илмий ёндашувлар ривожланган. Фалсафий ёндашув материяга нарсалар ва ҳодисалар бутун ранг-баранглигининг ички ягоналиги замирида ётувчи моҳият – субстанция сифатида ёндашишни назарда тутди. Табиий илмий ёндашув материянинг физик, структуравий тузилиши ҳақидаги билимларни ўз ичига олади.

Фалсафада макон ва вақт. Макон ва вақт моҳияти ҳақида одамлар ўз ривожланишининг дастлабки босқичларидаёқ фикр юритганлар ва ўтмишнинг аксарият мутафаккирлари уларнинг табиатини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Бу аввало инсон амалиёти ва билишининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Зеро улар кенгайиб ва такомиллашиб, мазкур категорияларни янада аниқроқ ва теранроқ тушунишни талаб қилган. Хусусан, антик даврдаёқ фалсафадан кўламли шакллар ва уларни ўлчаш усуллари ҳақидаги фан сифатида ажралиб чиққан геометрия илк аниқ фанлардан бирига айланди. Вақтга астрономик кузатишлар ҳамда коинотнинг боқийлиги ва инсон ҳаётининг тезоқарлиги ҳақидаги мулоҳазалар нуқтаи назаридан ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Кейинчалик «макон» ва «вақт» категорияларига қизиқиш ҳеч қачон сусаймаган. Улар билан боғлиқ кўп сонли масалалар юзага келган. Уларнинг энг муҳимларидан бири қуйидагича янграйди: макон ва вақт мустақил моҳиятларми ёки улар фақат нимагадир боғлиқ ҳолда келадими? Математикадан фарқли ўлароқ физика амалда мавжуд бўлган макон-вақт структураларини (математика яратган воситалар ёрдамида) билишга ҳаракат қилади. Унда бу структураларни тушунишга нисбатан қарама-қарши фалсафий нуқтаи

назарлардан келиб чиққан икки хил ёндашув ривожланади.

Макон ва вақт талқинидаги бу икки тенденция, яъни макон ва вақтни ё борлиқнинг мустақил, объектив ҳамда моддий мазмунга боғлиқ бўлмаган асослари сифатида ёки ҳаракатланувчи материянинг ажралмас қисми сифатида талқин қилиш кейинчалик ўз ривожини топди. Биринчи субстансионал концепция айрим ўзгаришлар билан йигирма асрдан кўпроқ вақт амал қилди. Ньютоннинг материя жойлашадиган ҳаракатсиз, узлуксиз ва бир хил уч ўлчовли жой сифатидаги макон тўғрисидаги фикри ўз моҳиятига кўра, Демокритнинг макон ҳақидаги ғоялари билан бир эди. Ньютон концепциясига кўра, макон абсолют бўлиб, чексиз кўламга эга. Шунинг учун у ўзида барча материяни сиғдира олади ва турли жараёнларга боғлиқ эмас. Ушбу концепцияга кўра, вақт ҳам абсолют бўлиб, турли ўзгаришларга боғлиқ бўлмаган ҳолда кечадиган тенг даврийликдир. Унда барча нарсалар пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб туради. Мухтасар қилиб айтганда, Ньютон макон ва вақтни бир-биридан ажралган ва материя билан ҳаракатга боғлиқ бўлмаган мустақил нарса, деб тушунар эди.

Шундай қилиб, нисбийлик назариясида макон, вақт ва ҳаракат материя мавжудлигининг атрибутлари, асосий шакллари сифатида қаралади ва у билан узвий боғлиқ бўлган ҳолда, материя каби, мустақил ҳолда мавжуд бўла олмайди. Муттасил ҳаракатда бўлган дунё эса муқаррар тарзда фақат макон ва вақтда мавжуд деб қаралади. Шу нуқтаи назардан:

макон – нарсаларнинг кўламлилиги ва ўзаро жойлашувини тавсифловчи муносабатлар тизими.

вақт – жараёнларнинг давомлилиги ва кетма-кетлигини тавсифловчи муносабатлар тизими.

3. Ғарб фалсафасида борлиқ категорияси.

Борлиқнинг яшаш шакли (атрибутлилиги) ҳаракат эканлиги муаммоси дунёда мутлақ ҳаракатсизлик ҳолатида бўлган моддий объектлар чиндан ҳам йўқ ва бўлиши мумкин эмасми ёки бўлиши мумкинми, деган саволга жавоб топишдан иборат. Агар бундай объектлар бўлиши мумкин бўлса, у ҳолда

ҳаракат материянинг атрибути (умумий, узвий, универсал хоссаси) эмас, балки модуси (унинг бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган айрим хоссаси)дир. Сўнги ҳолат айрим моддий жисмлар ҳаракатда, айримлари эса доимий ҳаракатсизлик ҳолатида бўлишини англатади. Бироқ бу ҳолда айрим мазкур жисмларни нима ҳаракатга келтиради?

«Материясиз ҳаракат, ҳаракатсиз материя бўлмайди», «моддий ҳаракат ва ҳаракатланаётган материя айти бир нарсалардир», «материянинг ҳаракатдан маҳрум ҳолати ҳақидаги тасаввур энг асоссиз ва бемаъни тасаввурлардан биридир»* қабилидаги фикрлар ҳамма биладиган оддий ҳақиқатга айланган. Унда ҳаракатнинг атрибутлилиги, ҳаракатни яратиш ҳам, унга барҳам бериш ҳам бўлмаслиги, ҳаракат материя каби абадий ва чексиз эканлиги қайд этилади. Аникроғи, бу хулосалар қоида даражасига кўтарилади. Аммо бундай хулосалар юқорида зикр этилган саволга жавобнинг мумкин бўлган ягона вариантими? Умуман, ҳаракатнинг атрибутлилиги муаммоси фалсафа тарихида қандай ечилган? Бу саволга жавобни умуман ўзгаришлар ҳақида тасаввурга эга бўлишдан бошлаймиз.

Ўзгаришларнинг умумий хусусияти. Бизни қуршаган дунёнинг муҳим хусусияти – Коинотда ва унинг барча таркибий қисмларида юз берадиган тинимсиз ўзгаришлардир.

Табиатнинг ўзгарувчанлиги фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин яхши маълум бўлган, фалсафа вужудга келгач эса, масалаларнинг мазкур доираси алоҳида ўрганиш предметиға айланди ва вақт ўтиши билан унинг негизида фалсафий билимларнинг махсус бўлими – диалектика юзага келди. Унинг (яхлит таълимот сифатидаги) илдизлари қадимги юнон фалсафасига, хусусан «Ҳамма нарса оқиб, ўзгариб туради», «Дарё сувига икки марта тушиб бўлмайди» каби машҳур иборалар муаллифи Гераклит ижодига бориб тақалади. Шундан бери объектив борликнинг турли-туман миқдор ва сифат ўзгаришларини ифодалаш учун «ҳаракат» ва «ривожланиш» категориялари қўлланилади.

* Масалан, Зенон апориялари

Ҳозирги замон фалсафасида «ҳаракат» тушунчаси «кенг» маънода умуман ҳар қандай ўзгариш ҳақидаги тасаввур сифатида талқин қилинади. Ҳаракатни умуман ўзгариш сифатида тушуниш ҳаракат турларининг бутун ранг-баранглигини унинг муайян бир турига боғлаш тўғри эмаслиги ҳақида огоҳлантиради ва ҳаракат шакллариининг умумий хусусияти ва бир-бирига айланиш қобилятига ишора қилади. «Умуман ўзгариш» деганда, бизнинг улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиздан қатъий назар, объектив мавжуд бўлган барча ўзгаришлар, турли жараёнлар назарда тутилади.

4. Замонавий фалсафда борлиқ тўғрисидаги концепциялар.

Ҳозирги замон фалсафасида «ҳаракат» тушунчаси. «Кенг» маънода умуман ҳар қандай ўзгариш ҳақидаги тасаввур сифатида талқин қилинади. Ҳаракатни умуман ўзгариш сифатида тушуниш ҳаракат турларининг бутун ранг-баранглигини унинг муайян бир турига боғлаш тўғри эмаслиги ҳақида огоҳлантиради ва ҳаракат шакллариининг умумий хусусияти ва бир-бирига айланиш қобилятига ишора қилади. «Умуман ўзгариш» деганда, бизнинг улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимиздан қатъий назар, объектив мавжуд бўлган барча ўзгаришлар, турли жараёнлар назарда тутилади.

Ўз-ўзидан ҳаракат ё бутун табиатга, ё унинг юксак даражада уюшган таркибий қисми – тирик организм ва жамиятга хос хусусиятдир. Қотиб қолган материяга мансуб айрим нарса ёки объектга нисбатан ўз-ўзидан ҳаракат, ўз-ўзидан ривожланиш ҳолати хос деб айтиш ўринли эмас. Чунки, ушбу объектни муайян элемент сифатида ўз ичига олган табиат ўз-ўзидан ривожланувчи яхлит тизим ҳисобланади.

Ўз-ўзидан ҳаракат бирон-бир нарсанинг унга ичдан (имманент тарзда) хос бўлган омиллар таъсирида ўзгариш ва ривожланиш жараёнларини ифодаловчи категория сифатида амал қилади. «Ўз-ўзидан ҳаракат» тушунчаси бутун борлиқнинг субстансионал негизи сифатидаги материя ҳаракат ва ўзгариш жараёни юз бераётганида ўз фаоллигининг пировард сабаби сифатида амал қилади. Ўз-ўзидан ҳаракат шакли сифатидаги фаоллик сирtdан олиб кирилган ташқи куч сифатида тушунилмаслиги керак. Шу

муносабат билан: «Бу қандай юз бериши мумкин?», деган савол яхши ривожланмаган, нодиалектик тафаккур учун анча мушкул масала ҳисобланади. Шаклланиш жараёнини қадимги машҳур «панта реи» – «ҳамма нарса оқади» таърифида ифодалаган Гераклит анъанасига, шунингдек, немис файласуфи Ф.Гегелга хос етук методологияга кўра, ўз-ўзидан ҳаракатнинг манбаи зиддият ҳисобланади. Бунда зиддият нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг қарама-қарши тенденциялари ҳамда томонларини тақозо этувчи, назарда тутувчи, айнаи вақтда, инкор этувчи ўзаро таъсир сифатида тушунилади.

Ўз-ўзидан ҳаракат табиатшунослик ва фалсафанинг энг қадимги ғояси ҳисобланади. Унинг юзага келиши борлиқ ҳаракатининг сабабини тушунтириш, ўз-ўзидан юз бераётган доимий умумий ўзгаришни тан олиш асосида бутун оламдаги ўзгариш жараёнларининг манбаини аниқлашга уринишлар билан боғлиқ. Антик фалсафада барча жисмларга хос бўлган, четдан аралашувсиз юз берадиган табиий ҳаракатни белгиловчи интилиш тўғрисида атрофлича сўз юритилган. Дунё замирида материя билан узвий боғлиқ бўлган қандайдир интилиш, қандайдир ҳақиқий, лекин ғайритабиий куч ётади ва унинг ўз-ўзидан ҳаракатига туртки беради, деб қаралган. Айнаи вақтда, ўз-ўзидан ҳаракат ғояси барча файласуфлар томонидан яқдиллик билан қабул қилинмаганини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Пармениднинг: «Борлиқ мавжуд, йўқлик мавжуд эмас», деган машҳур тезиси барқарорлик, ўзгармаслик, муайянликнинг мутлақлигини тан олишни аниқлатган. Бошқача айтганда, бунда ўзининг бошқа ҳолатига айланиш сифатидаги ўз-ўзидан ҳаракат ғоясига ўрин йўқ бўлган дунё тан олинган. Кейинроқ таърифланган неоплатоник Проклнинг тезиси унинг муқобили сифатида амал қилган. Прокл ҳаракат, ўз-ўзидан ҳаракат ва ҳаракатсизликни фарқлашни таклиф қилди. У «Мавжуд ҳамма нарсалар ё ҳаракатсиз, ё ҳаракатдадир, – деган. – Агар нарса ҳаракатда бўлса, у ўзи билан ўзи ёки бошқа нарса билан ҳаракатдадир. Агар у ўзи билан ўзи ҳаракатда бўлса, ўз-ўзидан ҳаракатда, бошқа нарса билан ҳаракатда бўлса – бошқача ҳаракатдадир. Бинобарин,

хамма нарсалар ё ҳаракатсиз, ё ўз-ўзидан ҳаракатда, ё бошқача ҳаракатда бўлади»⁵.

Шундай қилиб, ўз-ўзидан ҳаракат ғояси дунёни тушуниш концепциялари майдонида бир неча муқобил ёндашувлар билан бирга амал қилади. Бутун борлиқнинг тўхтовсиз ҳаракати ҳақидаги тезис ўз-ўзидан ҳаракат ғоясининг «шерик-рақиблари»дир. «Қарама-қаршиликлар бирлиги» сифатидаги ривожланишдан фарқли ўлароқ, ривожланишга «камайиш ва кўпайиш сифатида, такрорланиш сифатида» қаровчи ёндашув иккинчи муқобилга айланди. Биринчи муқобил метафизик, иккинчиси – диалектик концепция деб номланади ва у мутлақлаштирилади. Собиқ совет даври фалсафасида бундай мутлақлаштириш қуйидагича изоҳланган: «Ҳаракатнинг биринчи концепциясида ўз-ўзидан ҳаракат, унинг ҳаракатлантирувчи кучи, манбаи ва сабаби панада қолади. Иккинчи концепцияда асосий эътибор айнан «ўз-ўзи»дан ҳаракат манбаини билишга қаратилади. Биринчи концепция жонсиз, бўш, юзаки. Иккинчиси – ҳаётий. Фақат иккинчи концепция «бутун борлиқ»нинг ўз-ўзидан ҳаракатини тушуниб етиш, «сакрашлар», «тадрижийликнинг узилиши», «қарама-қаршиликка айланиш», «эскининг йўқ бўлиши ва янгининг вужудга келиши» моҳиятини англаш имконини беради»⁶. Аслида бу қарашларни фалсафий тафаккур ривожидан кўлга киритилган ёндашувлар сифатида тушуниш маъқул.

Хулосалар. Вақтинчалик барқарорлик ва мувозанат ҳолати сифатида тушунилувчи нисбий ҳаракатсизлик материянинг ҳар қандай муайян ҳолатига хос. У материянинг сифатини намоён этади. Нисбий тинчлик туфайли нарсаларнинг чегаралари мавжуд бўлади, дунё сифат ва микдор ўзгаришларининг ранг-баранглиги сифатида намоён бўлади. Материя ҳаракати шунинг учун ҳам мутлақки, у сиртдан ҳеч нарсага боғлиқ эмас. Шу маънода «Дунёда абадий ҳаракатдаги материядан бошқа ҳеч нарса йўқ» тарзидаги фикрлар ўринли ва асослидир.

Назорат саволлари:

⁵ Прокл. //Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001.-С.836.

⁶ Чумаков А.Н. Бучило Е. Философия. -М.: Современный литератор, 2007.-С.54

1. Онтология нимани ўрганади?
2. Нима учун «борлиқ» фалсафанинг асосий категорияси ҳисобланади?
3. Фалсафа тарихида борлиқ муаммоси қандай ечилган?
4. Борлиқ қайси асосий шаклларда намоён бўлади?
5. Борлиқнинг турли шакллари ўзаро боғлანадими?
6. Борлиқ муаммосининг фалсафий маъносини тушунтиринг.
7. Субстанция нима?
8. Фалсафа тарихида субстанция муаммосига қандай муносабат билдирилган?
9. Материя нима?
10. Материянинг ҳозирги замон таърифи қандай?
11. Нима учун дунёнинг ранг-баранглиги ва унинг яхлитлиги муаммоси нафақат илмий, балки фалсафий аҳамият ҳам касб этади?
12. Дунёнинг бирлигини асослаш учун қандай далиллар келтирилади?
13. Ҳаракат ва ривожланиш бир биридан қандай фарқ қилади?
14. Ҳаракатнинг ҳозирги замон шакллари қайсилар?
15. Ҳаракат типлари нима?
16. Ҳаракатнинг ҳозирги замон концепциялари.

3–Мавзу: Илмий билиш методлари.

Режа:

1. Илмий билиш ва унинг ўзига хослиги.
2. Билиш методлари ва методологияси.
3. Билишнинг фалсафий методлари ва уларни амалиётда қўллаш.
4. Ҳозирги замон методологияси.

Билиш назариясининг предмети. Гносеологиянинг моҳияти ва мазмуни.

«Гносеология» - соф фалсафий категория. Унинг номи юнонча *gnosis* – билим, илм ва *logos* – таълимот, фан сўзларидан келиб чиққан. Сўзма-сўз маъноси - «билиш ҳақидаги таълимот (фан)», «онг ҳақидаги таълимот (фан)».

Фалсафий адабиётларда, шу жумладан фалсафий қомуслар ва луғатларда «гносеология» атамаси «билиш назарияси» деб таржима қилинган. Шу билан бир қаторда, айти шу мазмунни ифодалаш учун фалсафий адабиётларда «эпистемология» сўзи ҳам қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, гносеологияга татбиқан билиш назарияси ва эпистемология номларининг қўлланилишини ўринли деб бўлмайди. Зотан, «episteme» сўзи «pistis» - эътиқод сўзи билан узвий боғлиқ. Бироқ, биз биладиган (гносио) ва биз ишонадиган (пистио), мавжудлигига эътироз билдирмайдиган нарсалар – фалсафий ва илмий билимларнинг ҳозирги даражасида мазмунан ҳар хил тушунчалардир. Шу боис Ғарбий Европа фалсафасида эпистемологиянинг мазмуни икки хил, баъзан эса – уч хил талқин қилинади.

Билим шакллари - Инсон ўзини қуршаган оламни англаб етади, уни ҳар хил усуллар ёрдамида ўзлаштиради. Бу усуллардан иккита энг муҳимини қайд этиш мумкин. Биринчи – моддий-техникавий усул – тирикчилик воситаларини ишлаб чиқариш, меҳнат, амалиёт. Иккинчи – маънавий (идеал) усул; унинг доирасида субъект ва объектнинг билишга доир муносабатлари улар ўртасидаги қўп сонли муносабатларнинг биридир. Ўз навбатида, билиш жараёни ва унда олинадиган билимлар амалиёт ва билишнинг тарихий ривожланиши мобайнида табақаланади ва ўзининг ҳар хил шаклларида мужассамлашади. Билишнинг бу шакллари, гарчи ўзаро боғлиқ бўлса-да, лекин бир-бирига ўхшамайди ва ҳар бир бири ўзига хос хусусиятларга эга. Билиш, маънавий фаолият шакли сифатида, жамият пайдо бўлган даврдан ва жамият билан бирга муайян ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Бу босқичларнинг ҳар бирида билиш жараёни инсоният тарихи мобайнида юзага келган ранг-баранг ва ўзаро боғланган ижтимоий-маданий шаклларда амалга оширилади. Шу боис яхлит ҳодиса сифатидаги билишни бирон-бир шаклга, ҳатто сўзнинг ўз маъносидаги билишни тўлиқ «қопламайдиган» илмий шаклга ҳам боғлаш мумкин эмас. Шу сабабли гносеология умумлаштириш учун фақат бир соҳа – илмий билимдан ва ҳатто юксак даражада

ривожланган табиатшуносликдан материал олиб, ўз хулосаларини чиқара олмайди.

Кундалик амалий билим. *Табиат ҳақида, шунингдек одамларнинг ўзлари, уларнинг яшаш шароити, ижтимоий алоқалари ва ҳоказолар тўғрисида элементлар билимлар берувчи кундалик-амалий билимлар билишнинг тарихан энг биринчи шакли ҳисобланади.* Билишнинг бу шакли кундалик ҳаёт, одамлар амалий тажрибасидан келиб чиққан. Шу асосда олинган билимлар гарчи мустаҳкам бўлса-да, бироқ тартибсиз, тарқоқ хусусиятга эга бўлади, маълумотлар, қоидалар ва шу кабиларнинг оддий мажмуини ташкил этади. Кундалик билиш соҳаси жуда ранг-баранг. У соғлом фикр, эътиқодлар, белги-аломатлар, шахсий тажрибадан чиқарилган дастлабки хулосалар, уларнинг анъаналар, ривоятлар, ўғитлар ва ҳоказоларда ифодаланган кўринишлари, интуитив ишонч, сезгилар ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Ўйин воситасидаги билим нафақат болалар, балки катталар фаолиятининг ҳам муҳим унсури ҳисобланади. *Ўйин жараёнида шахс қизгин билиш фаолиятини амалга оширади, билимларнинг катта ҳажминини ўзлаштиради, маданий бойлик – ишга доир ўйинлар, спорт ўйинлари, актёрларнинг ўйинлари ва шу кабиларни қон-қонига сингдиради.* Ўйин болаларнинг қизиқувчанлигини қондириш, уларнинг маънавий дунёси ва маълум билимлари, ўзаро тил топиш кўникмалари ва шу кабиларни шакллантиришда муҳим ижтимоий рол ўйнайди.

Мифологик билим инсоният тарихининг дастлабки босқичида муҳим рол ўйнаган. *Мифологик билимнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у борлиқнинг фантастик инъикоси ҳисобланади.* Мифология доирасида табиат, коинот ва одамлар, улар мавжудлигининг шарт-шароитлари, алоқа шакллари ва ҳоказолар ҳақидаги муайян билимлар шаклланган. Сўнгги вақтда (айниқса структурализм фалсафасида) мифологик тафаккур – бу шунчаки фантазиянинг тийиксиз ўйини эмас, балки аждодлар тажрибасини қайд этиш ва кейинги авлодларга бериш учун имконият яратадиган дунёни ўзига хос

тарзда моделлаштириш эканлиги аниқланди.

Мифологик тафаккурга унинг эмоциялар соҳаси билан узвийлиги, билиш объекти ва субъектини, предмет ва белгини, нарса ва сўзни, ходисанинг келиб чиқиши (генезиси) ва моҳиятини аниқ фарқламаслик хос. Унда табиий ва ижтимоий ходисаларни, шунингдек бутун дунёни тушунтириш уларнинг келиб чиқиши ва яралиши ҳақидаги ҳикояларга боғланган (герметизм).

Бадий билим борлиқни тушуниб етиш рефлексиянинг ўзига хос шакли бўлиб, у санъат борлигининг барча босқичларида – асар зоясидан бошлаб унинг одамлар томонидан қабул қилинишигача – ўзига хос тарзда рўёбга чиқади. Бадий ижодни ижодкорнинг фикрлари ва кечинмаларини англаб етиш объекти – бутун дунёга узвий боғлаган ҳолда санъат тилида моддийлаштириш деб таърифлаш мумкин. Шаклан бадий фаолият объектга қараб мўлжал олади, мазмунан эса, у шахс ўзлигининг ифодаси, инсон маънавий ҳаётининг интим томони, ижодкор идеаллари ва дидининг мажмуи ҳисобланади.

Диний билим инсоният тўплаган тажрибага таяниб, инсон ҳаётининг муҳим кўринишлари, чунончи: оила ва турмушдаги хулқ-атвор, ахлоқий қоидалар, меҳнат, табиат, жамият ва давлатга муносабатни тартибга солади. Диннинг асосий вазифаси – инсон ҳаёти, табиат ва жамият борлигининг мазмунини аниқлашдан иборат. Дин универсумнинг пировард мазмунлари ҳақидаги ўз тасаввурини асослаб, дунё ва инсониятнинг бирлигини тушунишга кўмаклашади. У инсон ҳаётини ўзгартиришга қодир бўлган ҳақиқатлар тизимидан иборат. Диний таълимотларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар жамоа тажрибасини ифодалайди ва шу боис нафақат ҳар бир диндор одам, балки динга сиғинмайдиганлар учун ҳам қадрлидир.

Фалсафий билим. Фалсафа санъат ва дин каби, билиш вазифаларини ечиш билангина кифояланмайди. Унинг бош вазифаси санъат ва дин билан уйғун ҳолда – инсоннинг дунёда маънавий мўлжал олишига кўмаклашишдан

иборат. Фалсафий билиш айти шу мақсадга бўйсундирилган. Фалсафа умуман дунё, унинг «биринчи» асослари, ҳодисаларнинг универсал ўзаро алоқаси, борлиқнинг умумий хоссалари ва қонунлари ҳақида умумий тасаввурни шакллантиради. Фалсафа дунёни инсонга боғлаб ўрганади. Меъёрлар ва идеаллар, илмий билимлар ва санъат ютуқлари, инсоннинг ташвишлари, эҳтиёжлари, ҳаёт мазмунини англаш йўлидаги изланишлари файласуфнинг дунёқарашини, фалсафий мушоҳада юритиш шаклини белгилайди. Фалсафа жамият онги, жамият маданиятининг назарий ифодаси сифатида амал қилади. У тафаккур тарзи, қадриятлар, идеаллар, фалсафий муаммолар ва уларни кўриб чиқиш хусусиятини белгилайдиган маданият билан узвий боғлиқдир. Фалсафа умуман дунёга ва маданият субъекти сифатидаги инсонга мурожаат этади. Фалсафий билим донишмандлик сифатида тавсифланади. Донишмандлик – дунёни ва инсоннинг ундаги ўрнини яхлит тушуниш андозаси. Фалсафа барча одамлар учун муҳим бўлган ҳақиқатларнинг тагига етиш учун (илмий ва ноилмий) билимдан фойдаланади. Кант фалсафа инсон ақлининг бошқа билимларга олий қадрият тусини берувчи энг сўнгги мақсадларини англаб етишни тушунишга, бу билимларнинг инсон учун аҳамиятини аниқлашга ёрдам беради деб ҳисоблаган. Фалсафа инсон фаолиятини йўлга солувчи тамойиллар, ёндашувлар, қадриятлар ва идеаллар тизимини, унинг дунёга ва ўз-ўзига муносабатини белгилайди. Дунёнинг инсон билан муштарак ҳолдаги образини яратиб, фалсафа муқаррар тарзда қадриятлар дунёсига мурожаат этади. Этика, эстетика, аксиология – фалсафий билимнинг қадриятлар дунёсини ўрганувчи махсус соҳалардир. Фалсафа санъатда ўзининг ёрқин ва ишонарли ифодасини топиши бежиз эмас. Кўпгина файласуфлар унинг метафораларга бой образли тилидан ўз ғояларини ифодалаш учун фойдаланади.

Илмий билим. Билишнинг энг олий шакли фандир. Айрим фанларнинг вакиллари фанни таърифлар эканлар, уни муайян тадқиқотлар соҳаси билан боғлайдилар. Илмий билим бошқа билим турларидан ўзининг аниқлиги

билан ажралиб туради.

Илмий билим, маънавий ишлаб чиқаришнинг барча шакллари каби, пировардида инсон фаолиятини тартибга солиш учун зарур. Билишнинг ҳар хил турлари бу вазифани турлича бажаради ва мазкур фарқнинг таҳлили илмий билимнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг биринчи ва муҳим шарти ҳисобланади.

Фан амалий фаолият предметларининг (бошланғич ҳолатдаги объектнинг) тегишли маҳсулотларга (пировард ҳолатдаги объектга) айланиш жараёнини олдиндан кўра билишни ўз олдига пировард мақсад қилиб қўяди. Бу ўзгариш ҳар доим объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунлари билан белгиланади, фаолият шу қонунларга мувофиқ бўлган тақдирдагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Шу сабабли фаннинг асосий вазифаси объектларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини аниқлашдан иборат.

Табиатнинг ўзгариш жараёнларига татбиқан бу вазифани табиий фанлар ва техника фанлари бажаради. Ижтимоий объектларнинг ўзгариш жараёнларини ижтимоий фанлар ўрганади. Ҳамонки фаолият жараёнида ҳар хил объектлар – табиат предметлари, инсон (ва унинг онги ҳолатлари), жамиятнинг кичик тизимлари, маданият ҳодисалари сифатида амал қилувчи белгилар кўринишидаги объектлар ва ҳоказолар ўзгариши мумкин экан, уларнинг ҳаммаси илмий тадқиқот предметлари бўлиши мумкин.

Фаннинг фаолиятга жалб қилиниши мумкин бўлган объектларни ўрганиш ва уларни фаолият ва ривожланишнинг объектив қонунларига бўйсунувчи объектлар сифатида тадқиқ қилишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг биринчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Илмий билим ўзининг айна шу хусусияти билан инсон билиш фаолиятининг бошқа шаклларида ажралиб туради. Масалан, борликни бадиий ўзлаштириш жараёнида инсон фаолиятига жалб қилинган объектлар субъектив омиллардан ажратилмайди, балки уларга ўзига хос тарзда боғланади. Объектив дунё предметларининг санъатдаги ҳар қандай инъикоси айна вақтда инсоннинг предметга муносабатини акс эттиради. Бадиий образ

– бу объектнинг шундай бир инъикосики, унда инсон шахси, унинг кадриятларга муносабати акс этади, бу хоссалар акс эттириладиган борлик тавсифидан ўрин олади. Бу муштаракликни истисно этиш – бадий образни бузиш демакдир. Фанда эса, билим яратаётган шахс ҳаёт фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, унинг мушоҳадалари яратилаётган билим таркибига бевосита кирмайди (Ньютон қонунлари Ньютонга нима ёққани ва ёқмаганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини бермайди, ваҳоланки, масалан, Рембрандт мўйқаламига мансуб портретларда Рембрандт эссе, унинг дунёқарашини ва ўзи тасвирлаётган ижтимоий ҳодисаларга шахсий муносабати ўз ифодасини топади; буюк мусаввир томонидан яратилган портрет доим унинг автопортрети сифатида ҳам амал қилади).

Илмий билим борликни моддий ва объектив ўрганишга қараб мўлжал олади. Бироқ бу олимнинг шахсий хусусиятлари, унинг кадриятларини белгилашда, илмий ижодида рол ўйнамайди ва унинг натижаларига таъсир кўрсатмайди, деган маънони англатмайди. Илмий билим нафақат ўрганиладиган объектнинг ўзига хос хусусиятлари, балки ижтимоий-маданий хусусиятга эга бўлган кўп сонли омиллар билан ҳам белгиланади.

Илмий билимнинг тарихий ривожланиши маданиятнинг ўзгариши илмий билимни баён этиш андозалари, фанда борлиққа ёндашиш усуллари ва тафаккур услубларининг ўзгаришига боғлиқ. Бу андозалар, усуллар ва услублар маданият контекстида, унинг ҳар хил ҳодисалари таъсирида шаклланади. Бу таъсирни илмий билимнинг ривожланиш жараёнига ҳар хил ижтимоий-маданий омилларнинг қўшилиши сифатида тавсифлаш мумкин. Бироқ ҳар қандай билиш жараёнида объектив ва субъектив нарсалар ва ҳодисаларнинг алоқаларини қайд этиш ҳамда фанни инсон маънавий фаолиятининг бошқа шакллариغا боғлаб ўрганиш зарурлиги фан билан бу шакллар (кундалик билиш, бадий тафаккур ва ш.к.) ўртасидаги фарқ масаласини кун тартибидан чиқармайди. Илмий билимнинг объективлиги ва моддийлиги бундай фарқнинг биринчи ва энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Фан инсон фаолиятида фақат унинг моддий тузилишини фарқлайди ва ҳамма

нарсани шу тузилиш нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Қадимги афсонада подшо Мидас нимага кўл теккизмасин, ҳаммаси олтинга айланганидек, фан ҳам нимага мурожаат этмасин, ҳамма нарса унинг учун объектив қонунларга кўра яшайдиган, фаолият кўрсатадиган ва ривожланадиган предметдир.

Фан нафақат ҳозирги амалиёт жараёнида ўзгартириладиган, балки келажакда амалда оммавий ўзлаштириш предметига айланиши мумкин бўлган объектларни ўрганишга қараб мўлжал олиши илмий билимнинг иккинчи ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бу хусусият илмий ва одатдаги, стихияли-эмпирик билимни фарқлаш ва фаннинг табиатини тавсифловчи айрим тушунчаларни таърифлаш имконини беради.

Шахсий билим. Билим шакллари тўғрисида сўз юритар эканмиз, М.Полани томонидан ишлаб чиқилган шахсий билим концепциясини четлаб ўтишимиз мумкин эмас. Олим ўз концепциясини тузишда билим – англаш мумкин бўлган нарсаларни фаол ўзлаштириш, алоҳида маҳорат ва алоҳида воситаларни талаб қилувчи ҳаракат, деган тамойилдан келиб чиққан. Мадомики фанни одамлар яратар экан, билиш фаолияти жараёнида олинадиган билимларни (худди шу жараённинг ўзи каби) одамлардан ажратиш мумкин эмас. Демак, одамларни (аниқроғи, ўз қизиқишлари, мақсадлари ва мўлжалларига эга бўлган олимларни) улар яратаётган билимлардан ажратиб ёки бошқа одамлар билан алмаштириб бўлмайди.

Ижтимоий билим асосан ўзи ўрганаётган борлиқнинг сифат томонини тавсифлашга қараб мўлжал олади. Бу ерда ҳодисалар ва жараёнлар миқдор ва умумийлик нуқтаи назаридан эмас, балки сифат ва хусусийлик нуқтаи назаридан ўрганилади. Шу сабабли миқдор методларининг улуши бу ерда табиий-математик циклга мансуб фанларга қараганда камроқ. Бироқ билимнинг математикалашуви, компьютерлашуви жараёнлари бу ерда ҳам тобора кенгроқ тус олиб бормоқда.

«Инсон борлиғи», ижтимоий билим предмети сифатида, ўзига хос

2. Билиш методлари ва методологияси.

"Метод" ва "методология" тушунчалари. *Метод (юнон. *methods* — усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. Методология тушунчаси икки асосий мазмунга эга — фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); тизим ҳақидаги таълимот ёки метод назарияси.*

Ҳозирги даврда методология фақат илмий билиш соҳаси билан чекланиши мумкин эмаслиги аён бўлди ва у албатта, билиш чегарасидан чиқиши ва ўз соҳасида амалиётда ҳам қўлланиши зарур. Бунда билиш ва амалиётнинг узвий алоқадорлигига эътибор қаратмоқ керак.

Методология фақат методларни эмас, балки тадқиқотни таъминловчи бошқа воситаларни ҳам ўрганади. Тамойил, қоида ва кўрсатмалар, шунингдек, категория ҳамда тушунчалар мана шундай воситалар жумласига киради. Номувозий, беқарор дунё шароитларида воқеликни методологик ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаларини ажратиш фан ривожланишининг «постноклассик», деб номланган ҳозирги босқичида анча долзарб аҳамият касб этмоқда.

Фан методологияси унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни тажрибага татбиқ қилиш механизмлари ва шакллари ўрганади. Шунингдек, методология методлар йиғиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Фан методлари – *маълум фан тармоғига кирувчи ёки фанлар туташган жойда вужудга келган муайян фан соҳасида қўлланиладиган усуллар тизими. Ҳар бир фундаментал фан, моҳият-эътибори билан, ўз предметига ва ўзига хос тадқиқот усулларига эга бўлган соҳалар мажмуидир.*

Фанда, кўп ҳолларда танланган метод тадқиқотнинг тақдирини ҳал қилади. Айнан бир далилий материални турли методлар асосида ўрганиш зиддиятли хулосаларга олиб келиши мумкин. Илмий билишдаги тўғри методни характерлар экан, Ф.Бэкон уни йўловчининг йўлини ёритувчи чироқ билан қиёслайди. Нотўғри йўлдан бора туриб, у ёки бу масалани ҳал қилишда муваффақиятга эришишга умид қилиш мумкин эмас. Зеро нафақат натижа, балки унга элтувчи йўл ҳам тўғри бўлмоғи лозим.

Фан методларининг гуруҳларга бўлиниши бир нечта асосларга эга. Билиш жараёнида унинг роли ва ўрни нуқтаи назаридан: формал, эмпирик, назарий тадқиқот, изоҳлаш, шунингдек, бошқа методларга ажратиш мумкин. Ўз навбатида, билишнинг сифат ва сон, билвосита ва бевосита оригинал ҳамда фаолиятли методлари ҳам мавжуд. Методларни танлаш ва турли методик тадқиқот фаолиятида қўллаш ўрганилаётган ҳодиса табиати ва кўйилган вазифалар билан характерланади.

Хусусий илмий методлар – *материя ҳаракатининг асосий шаклига мос бўлган муайян фанда қўлланиладиган билиш усуллари, тамойиллари, тадқиқот усуллари ва тартиб-таомиллари мажмуи.* Механика, физика, кимё, биология ва ижтимоий-гуманитар фанларнинг методлари шулар жумласидандир. Хусусий фанлар методларининг ўзига хос хусусиятлари моддий ифодасини топган билиш воситалари: микрофизикада зарраларни тезлатгичлар, тиббиётда аъзолар фаолиятини қайд этувчи турли ўлчагичлар ва шу кабилар ҳозирги замон методологик тадқиқотининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Умумилмий тадқиқот методлари *фалсафа билан махсус фанларнинг фундаментал назарий-методологик қоидалари ўртасида ўзига хос «оралиқ методология» бўлиб хизмат қилади.* Умумилмий тушунчалар қаторига кўпинча «ахборот», «модель», «тузилма», «функция», «тизим», «элемент», «оқилоналик», «эҳтимоллик» сингари тушунчалар киритилади.

Биринчидан, бир қанча хусусий фанлар ҳамда фалсафий категорияларнинг алоҳида хосса, белги ва тушунчалари умумилмий тушунчаларнинг

мазмунига «сингдириб» юборилганлиги, иккинчидан, (фалсафий категориялардан фарқли ўлароқ) математик назария ва символик мантик воситалари билан уларни формаллаштириш, уларга аниқлик киритиш мумкинлиги умумилмий тушунчаларнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Агар фалсафий категориялар умумийликнинг мумкин бўлган энг юқори даражаси – муайян умумий даражани ўзида мужассамлаштирган бўлса, умумилмий тушунчаларга кўпроқ умумий абстракт (бир хил) даража хоски, бу уларни абстракт-формал воситалар ёрдамида ифода этиш имконини беради. Фалсафанинг асосий масаласини (тўла ҳажмда) ечишда «иштирок этиш» шарти муайян «тафаккур шаклини яратиш»нинг «фалсафийлиги», «диалектиклиги» даражасини аниқлашнинг муҳим мезонидир.

Умумилмий тушунча ва концепциялар асосида билишнинг тегишли методлари, тамойиллари таърифланади, улар эса, ўз навбатида, фалсафанинг махсус илмий билим ва унинг методлари билан оқилона ўзаро алоқасини таъминлайди. *Умумилмий методлар қаторига тизимли ва структуравий-функционал, кибернетик, эҳтимолий ёндашувлар, моделлаштириш, формализация ҳамда бошқалар киради.*

Умумилмий тушунчаларнинг муҳим роли шундан иборатки, улар ўзининг «оралиқ хусусияти» билан фалсафий ва алоҳида илмий билимнинг (шунингдек тегишли методларнинг) ўзаро ўтишини таъминлайди. Гап шундаки, биринчи билим иккинчи билимга соф юзаки тарзда, бевосита ўтмайди. Шунинг учун ҳам махсус илмий мазмунни дарҳол фалсафий тушунчалар тилида ифодалашга уринишлар, қоида тариқасида, ноконструктив ва самарасиз бўлади.

Фанлараро тадқиқот методлари–асосан фан соҳалари туташган жойда амал қиладиган (методологиянинг турли даражаси элементларини бирлаштириш натижасида юзага келган) бир қанча синтетик ва интегратив усуллар мажмуи. Мазкур методлар комплекс илмий дастурларни амалга оширишда кенг қўлланилади.

3. Билишнинг фалсафий методлари ва уларни амалиётда қўллаш.

Фалсафа методлари. *Фалсафа методларининг асослари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ.* Турли конкрет вазифаларни ҳал қилишнинг зарурий шартларидан бири универсал хусусиятга эга бўлган умумий фалсафий методларга мурожаат қилишдир. Бу методлар ҳақиқатни англашда умумий йўлни кўрсатади. Мазкур методларга фалсафанинг қонун ва категориялари, кузатиш ва тажриба, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция ва ҳ.к.лар тааллуқли. Агар махсус методлар объектнинг қонуниятларини ўрганишнинг хусусий усуллари сифатида намоён бўлса, фалсафий методлар шу объектларда намоён бўладиган, алоҳида хусусиятлардаги ҳаракат, тараққиётнинг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Айнан шу ўринда тажриба ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир метод объектнинг алоҳида томонини билишга имконият яратади. Фалсафанинг энг қадимги кенг тарқалган методлардан бири диалектика бўлса, иккинчиси метафизикадир. Бироқ фалсафа методлари булар билан чекланмайди. Бугунги кунда унинг софистика, эклектика, аналитик, (ҳозирги замон аналитик фалсафаси), интуитив, феноменологик, синергетик, герменевтик (тушуниш) ва бошқа турлари ҳам мавжуд. Эндиликда турли методларни бирлаштириш жараёни ҳам рўй бермоқда (масалан, Гадамер герменевтикани рационал диалектика билан бирлаштиришга ҳаракат қилади).

Диалектика (юнон. dialektika — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклландиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Антик дунё файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар. Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишга асосланади. Унга кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йуналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини

тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён булади.

Масалан, инсоният тарихида бу усулга ёндашилганида, у узлуксиз тарзда рўй берадиган авлодлар ўрин алмашуви, бирининг ўрнига иккинчиси келиши, муайян кадриятларни мерос қолдириши ва янгиликнинг эскиликни инкор қилишидан иборат доимий ва такрорланиб турадиган жараёндир. Башариятнинг муайян даврида эса, шу вақтнинг ижтимоий манзарасини белгилайдиган турли уруф ёки қабилалар, давлат, миллат ва халқлар, оқим ва йўналишлар, ғоя ва мафкураларнинг хилма-хил шакллари кўриш, уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда намоён бўлишини кузатиш мумкин.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг хосиласи, ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён булади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин, бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқадорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни — диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни — диалектик дунёқараш, ёндашувни — диалектик ёндашув, методни — диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга, у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланадиган дунёқараш, фалсафий таълимотлари ҳам бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

Фалсафа тарихида диалектика тўғрисида хилма-хил қарашлар бўлган. Антик давр диалектикаси содда ва стихияли бўлиб, асосан, ҳаётий тажрибага

асосланган. Ўша даврда "Диалектика" сўзини биринчи бўлиб, Сукрот (эр.ав. 469—399 й.) ўз фалсафий фаолиятида қўллаган. Сукрот диалектикани майевтика (ҳарфларни яратиш санъати) билан таққослаган. Зотан, мулоҳаза қилиш шундай диалектик усулдирки, унинг натижасида рақиб нутқидаги ички зиддиятлар очилади ёки фикрлаш жараёнида янги ихтилофли фикр-мулоҳазалар пайдо бўлади. Сукрот бошқаларни ҳақиқатни излашга даъват этар экан, ўз онаси доя Фенарети ишини давом эттираяпман, деб изоҳлайди.

"Диалектика" сўзи пайдо бўлишига қадар антик фалсафада мазмунига кўра диалектик булган назариялар шакллана бошлаган. Ўтмиш мутафаккирлар ўз вақтида дунёнинг ягона бирлиги сокинлик, бу бир бутунлик ичида доимий узлуксиз ўзгаришлар, яратиш жараёни содир бўлувчи коинот ҳақидаги фикрларни илгари сурганлар. Улар коинотни ўзгарувчанлик ва барқарорликнинг зиддияти сифатида тасаввур қилганлар. Борлиқнинг умумий ўзгарувчанлиги бир нарсанинг иккинчи нарсага — ернинг сувга, сувнинг ҳавога, ҳавонинг оловга, оловнинг эфирга айланиши ва қайта такрорланиши билан характерланади, деб ҳисоблаганлар.

"Метафизика" (юнон.— физикадан кейин) - диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. I асрда Аристотелнинг шогирди, унинг шеърлари шарҳовчиси Родосский томонидан киритилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг "биринчи фалсафа"нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талқин қилган.

Кўп ҳолларда, диалектикага қарама-қарши деб талқин этиладиган *метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишда уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усулдир*. Бу усул қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади. Воқеа, ҳодиса ва жараёнларни доимий ўзгариш ҳолатида ўрганиш ниҳоятда кийин бўлганлигидан, нафақат

файласуфлар, балки барча фан мутахассислари унинг нисбатан тинч ва ўзгармай турган ҳолатини ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Аслини олганда, олам гарчанд диалектик ўзгариш ва ҳаракатда бўлсада, бу жараён доим ҳам ниҳоятда тез содир бўлавермайди. Биз эса дунёдаги нарса, ҳодиса ва одамларга шунчалик метафизик тарзда ўрганиб қолганмизки, гўё кечадан бугуннинг фарқи йўқдек, кеча кўрган кишига бугун дуч келганимизда унда ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмагандай туюлади. Шу маънода, ҳаётда кўп ҳолларда метафизик усулда фикр юритамиз, нималаргадир ана шундай муносабатда бўламиз. Аслида эса, улар ҳам азалий ўзгаришлар жараёнига тушган нарса ва кишилар эканлигини жуда камдан-кам ҳолларда ўйлаб кўрамиз. Худди шундай, бизнинг умримиз ҳам кечадан эртага қараб оқиб турадиган диалектик жараёндир. Биз ҳам ана шундай ўзгариб борамиз, аммо кўп ҳолларда бунга унчалик кўп эътибор берилавермайди. Шу тариқа мактабни тугатиб қўйганимизни, улғайганимизни, болаликнинг ортда қолганини гўёки билмай қоламиз...

Софистика. Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган. Софистика намояндалари Протагор, Горгий, Гипсий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруғ анъаналаридаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди. Софистиканинг инқирози эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг II асрида классик юнон софистларининг ғоя ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди.

Софистика мавжуд назария ва маълумотларни сақлашга интилади. У янги фикр эски фикрнинг бир қисми эканлигини асослашга ёки мантик қонунини тузиб, мавжуд билимлар тизимини барча зиддиятлардан тозалашга ҳаракат қилади. Бу методдан семантик ва мантиқий қонунларда исталган нарсани исботлаш учун фойдаланилади. Кўпгина дарелик ва қўлланмаларда

бу ибора юнон тилидаги "sopism" сўзи асосида, яъни атайлаб хилма-хил маънога эга бўлган тушунчаларни ишлатиш орқали керакли, аммо ҳақиқатга тўғри келмайдиган, кўчма маъно-мазмунга эришиш усули, деб таъкидланади. Бу усул қўлланилганда фикрнинг мазмуни кўчма маънода баён қилинади, яъни "Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит ", деганга ўхшаш ҳолат назарда тутилади. У, нафақат, қадимги Юнонистон, балки ўрта асрларда Европада ҳам кенг тарқалган. Агар бу усул ёлғон хулосаларга олиб келса, нега ўз даврининг кўпгина доно кишилари ундан фойдаланганлар, деган савол туғилиши мумкин. Маълумки, инсоният тарихида ҳурфикрлик ва ижтимоий-сиёсий жараёнларга муносабатни тўғри ифодалашнинг иложи қолмаган замонлар кўп бўлган. Бундай ҳолни инквизиция ҳукмрон бўлган ўрта асрлар Европасига ҳам татбиқ этиш мумкин. Ўша даврда ҳам кўпгина зиёлиларнинг ана шу усулга суянмасдан иложи йуқ эди. Умуман олганда, фалсафада "дўппи тор келиб қолган" ана шундай замонларда фикрни Гулханийнинг машҳур "Зарбулмасал" асари каби ифодалаш ҳоллари учраб туради. Буни ўрта асрлар Европасига нисбатан олсак, унда Сервантеснинг "Дон Кихот" асари нима сабабдан шундай ёзилганлиги, унинг бош қаҳрамони эса нима учун шамол тегирмонларига қарши жанг қилганлиги ва бу лавҳалар замирида қандай ботиний мазмун яширингани аниқ бўлади.

Эклектика. *Эклектика ҳеч қандай билим фаолияти билан боғланмаган, бир-бирига зид далилларга асосланади ва олами бузиб ёлғон акс эттиради.* У билим тизими ривожига йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятли жиҳатларини характерловчи билим элементларидир.

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлди ва иқтибосларга асосланган ўрта аср схоластик баҳсларида, янги давр XV-VIII асрлар фалсафий баҳсларида кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда, оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги анъаналар, кўникмалар, интилишларни бўрттиради. Бундай усулнинг бемаънилигини

Сукрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр мутафаккирларигача танкид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланилмасликни англатади. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

4. Ҳозирги замон методологияси.

Синергетика. Ҳозирги замон фанида синергетика методи кенг қўлланилмоқда. Синергетика сўзи юнонча ("синергена") бўлиб, келишув, ҳамкорлик, ўзаро таъсир каби маъноларни англатади. Герман Хакеннинг фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўрганади. Хакен фикрича *синергетика ҳамкорликдаги ҳаракат бўлиб, бутуннинг тизим сифатида акс этувчи қисмларининг келишилган фаолияти маъносида талқин қилинади.*

Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади ва, ниҳоят, эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг давоми бўлган И.Шеррингтоннинг синергетик услуби, С.Уламнинг синергияси, И.Забусскийнинг синергетик йўналишлари ана шулар жумласидандир.

Бифуркация *иккиланиш нуқталарининг мавжудлигини ҳамда ривожланиш давомининг ҳар хиллигини назарда тутуди.* (Масалан битта оила негизда янги оила пайдо бўлади ва янги оила ўзининг ривожланиш тамойилларига эга бўлади). Уларнинг фаолияти натижаларини олдиндан башорат қилиш қийин. И. Пригожиннинг фикрига кўра, бифуркация жараёнлари тизимнинг мураккаблашувидан далолат беради. Н. Моисеевнинг фикрича, «ижтимоий тизимнинг ҳар бир ҳолати бифуркация ҳолатидир».

Флуктуациялар *умумий ҳолда таъсирлантиришни англатади. Уларнинг икки катта туркуми: ташқи муҳит яратадиган флуктуациялар ва тизимнинг ўзида вужудга келадиган флуктуациялар фарқланади.* Баъзан флуктуациялар жуда кучайиб, тизимни тўла эгаллаб олиши ва моҳият эътибори билан унинг мавжудлик тартибини ўзгартириб юбориши мумкин. Улар тизимни унга хос бўлган «тартиб тури»дан олиб чиқади, аммо хаосга

олиб чиқадими ёки йўқми⁷ – бу масаланинг бошқа томони.

Диссипатив тизим таъсирлар тарқаладиган тизим ҳисобланади. Умуман олганда, бу флуктуациялар тўла қамраб олган тизим хулқ-атворининг хусусиятидир. Ҳар хил таъсирларга ўта таъсирчанлик ва бунинг натижасида ҳаддан ташқари номувозийлик – диссипатив тизимнинг асосий хоссасидир.

Аттракторлар тўпламларни ўзига тортувчи, элементлар интиладиган марказларни ҳосил қилувчи тузилма. Масалан, бир ерга оломон тўпланганида, ўз йўналишида ҳаракатланаётган одам унга эътибор бермасдан ўтиб кета олмайди. Унинг траекторияси оломон томонга бурилади. Кундалик ҳаётда бу қизиқувчанлик, деб аталади. Ўз-ўзини ташкил этиш назариясида мазкур жараён «тўпланиш нуқтасига силжиш» деб номланади. Аттракторлар ўз атрофига стохастик элементларни тўплайди, шу тариқа муҳитни тузилмаларга ажратади ва тартиб ўрнатиш иштирокчисига айланади.

Дунёнинг постноклассик манзарасида тартиблилик ва тузилмаларга ажратилганлик тартибсизлик ва стохастиклик сингари воқеликнинг объектив, универсал хусусиятлари эътироф этилган. Улар ривожланишнинг барча структуравий даражаларида намоён бўлади. Номувозий тизимларнинг номунтазам хулқ-атвори муаммоси синергетиканинг диққат марказида туради. Хуллас, синергетика – структурогенезнинг энг умумий қонуниятларини аниқлашни ўз предметиға айлантирган ўз-ўзини ташкил этиш назариясидир.

Ижтимоий-гуманитар фанлар методлари. *Ижтимоий-гуманитар фанларда кузатиш натижалари кўп жиҳатдан кузатувчининг шахсига, унинг ҳаётий қараишларига ва бошқа субъектив омилларга боғлиқ бўлади.* Мазкур фанларда оддий (фактлар ва ҳодисалар четдан туриб қайд этилади) кузатиш ва иштирокчиликка асосланган ичдан туриб(бунда тадқиқотчи маълум ижтимоий муҳитга қўшилади, унга мослашади ва ҳодисаларни «ичдан» таҳлил қилади) кузатиш фарқланади. Психологияда кузатишнинг ўз-ўзини кузатиш (интроспекция) ва эмпатия (бошқа одамларнинг рухий

⁷ Моисеев Н. Современный рационализм. -М.: 1995. -С 48.

кечинмаларига кириб бориш, уларнинг ички дунёси–сезгилари, фикрлари, хоҳиш-истакларини тушунишга интилиш ва ҳ.к.) фарқланади.

Этнометодология *ичдан туриб кузатишнинг турларидан бири бўлиб, у ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни тавсифлаш ҳамда кузатиш натижаларини уларни тушуниш зоялари билан тўлдиришни назарда тутди.* Мазкур ёндашув ҳозирда этнография, ижтимоий антропология, социология ва культурологияда тобора кенг қўлланилмоқда.

Ижтимоий экспериментлар *улар ижтимоий ташкил этиш ва жамиятни бошқаришни оқилонлаштиришнинг янги шакллари амалга татбиқ этишга кўмаклашмоқда.* Ижтимоий эксперимент объекти одамларнинг маълум гуруҳи экспериментнинг бевосита иштирокчиларидан бири бўлиб, уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашишга тўғри келади, тадқиқотчи эса ўзи ўрганаётган вазиятга бевосита қўшилади. Ижтимоий экспериментлар тадқиқотчидан ахлоқий ва юридик норма ва тамойилларга қатъий риоя этишни талаб қилади. Бу ерда (тиббиётда бўлгани сингари) «зиён етказма!» тамойили муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг интим дунёсига кириш қуроли бўлиб хизмат қилиш - ижтимоий экспериментларнинг асосий хусусияти.

Шакллантирувчи экспериментда *муайян руҳий фаолият қандай шаклланишини аниқлаш учун тажриба ўтказилаётган шахс турли экспериментал шароитларга қўйилади ва унга маълум масалаларни ҳал қилиш таклиф этилади.* Бунда мураккаб руҳий жараёнларни шакллантириш ва уларнинг тузилишини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш мумкин. Мазкур ёндашув педагогик психологияда қўлланилади.

Ижтимоий-гуманитар фанларда фалсафий ва умумилмий воситалар, метод ва амаллардан ташқари, мазкур фанларнинг предмети билан боғлиқ махсус воситалар, метод ва амаллардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг жумласига куйидагилар киради:

Идеографик метод–*алоҳида тарихий фактлар ва ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш.*

Диалог *«савол-жавоб методи»* *икки ва ундан ортиқ кишилар орасидаги*

мулоқот.

Тушуниш ва оқилона (интенционал) тушунтириш (бу ҳақда ушбу бобнинг кейинги параграфиди батафсил сўз юритилади).

Ҳужжатларни таҳлил қилиш—сон ва сифат жиҳатидан таҳлил қилиш (*контент-анализ*).

Сўровлар ўтказиш— махсус тайёрланган саволлар ёрдамида у ёки бу масалага оид ижтимоий фикрни аниқлаш. «Юзма-юз» сўров (интервью) ёки сиртдан (сўровнома ёрдамида, почта, телефон орқали ва ш.к.) сўров ўтказиш, оммавий ва махсус сўровлар фарқланади. Махсус сўровларда профессионал экспертлар ахборот олишнинг бош манбаи ҳисобланади.

Проектив методлар (психологияга хос)—*инсоннинг продуктив фаолияти натижаларига қараб, унинг шахсий хусусиятларини билвосита ўрганиш усули.*

Тестлаш (*психология ва педагогикада*)—стандартлаштирилган топшириқлар бўлиб, уларни бажариш натижалари айрим шахсий хусусиятлар (*билим, кўникма, хотира, зеҳн ва ш.к.*)ни ўлчаш имконини беради. Тестларнинг икки асосий гуруҳи фарқланади—интеллект тестлари (машҳур К коэффициент) ва эришилган (касба, спортда ва ҳ.к.) натижалар тестлари. Тестлар билан ишлашда ахлоқий жиҳат муҳим аҳамият касб этади. Зотан, лаёқатсиз ёки фирром тадқиқотчининг кўлида тестлар жиддий зарар келтириши мумкин.

Биографик ва автобиографик методлар ёрдамида у ёки бу кишининг ҳаёт йўли ўрганилади..

Социометрия методи—*ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда математика воситаларидан фойдаланишидир.* Ундан кўпинча «кичик гуруҳлар»ни ва улардаги шахслараро муносабатларни ўрганишда фойдаланилади.

Ўйин методлари—*бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда қўлланилади.* Имитацион ўйинлар (ишбилармонлик ўйинлари) ва очик ўйинлар (айниқса, ностандарт) вазиятларни таҳлил қилишда фарқланади. Ўйин методлари орасида психодрама ва социодрама алоҳида ўрин тутди. Уларда

иштирокчилар муайян индивидуал ва группавий вазиятларни кўриб чиқадилар.

Ҳозирги замон методологияси. «Куматоид», «case studies», «абдукция» тушунчалари анъанавий методологик тушунчалар руҳида тарбияланган одамга эриш туюлиши мумкин. Аммо, айнан улар методологиянинг ҳозирги ривожланиш босқичининг ўзига хос хусусияти илмий муомалага мутлақо янги тушунчаларни киритиш билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Мазкур тушунчаларнинг аксарияти муайян (хусусий) фанлар соҳаси билан боғлиқ. Бундай тушунчалар қаторига ҳозирда анча машҳур бўлган бифуркация, «флуктуация», «диссипация», «аттрактор» тушунчаларини, шунингдек, «куматоид» (юнонча–тўлқин) деган инновацион тушунчани киритиш мумкин.

Куматоид - сузаетган объектни англатади ва объектларнинг тизимли хусусиятини акс эттиради. У вужудга келиши, ҳосил бўлиши, шунингдек йўқолиши, парчаланиши мумкин. У ўзининг барча элементларини бирварақай эмас, балки ўзига хос «ҳиссий-ўта ҳиссий» тарзда намоён этади. Масалан, тизимли объект–ўзбек халқини маълум вақт, макон бўлагида ифода этиш ва маҳаллийлаштириш мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, объектни яхлит ифода этиш учун ўзбек халқининг барча вакиллари йиғиш мумкин эмас. Шу билан бирга, мазкур объект сохта эмас, реалдир. Уни кузатиш, ўрганиш мумкин. У бутун цивилизация-тарихий жараённинг йўналишини кўп жиҳатдан белгилаб беради. Яна бир мисол–талабалар гуруҳи. У дам пайдо бўладиган, дам кўздан йўқоладиган сузувчи объект сифатида ўзаро алоқаларнинг деярли барча тизимларида намоён бўлади. Масалан, ўқув машғулоти тугаганидан кейин гуруҳ яхлит объект сифатида мавжуд бўлмайди, аммо институциявий белгиланган маълум вазиятлар (гуруҳ рақами, талабалар сони, гуруҳ тузилиши, умумий хусусиятлари)да у объект сифатида намоён бўлади ва ўз-ўзини идентификация қилади. Бундан ташқари, мазкур куматоид гуруҳ аъзолари ўртасидаги дўстлик, рақобат ва бошқа муносабатлар билан ҳам қўллаб-қувватланади.

Куматоиднинг ўзига хос хусусияти шундаки, у вақт ва маконда маҳаллийлашишга бефарқ бўлибгина қолмай, субстрат–ўзини ташкил этувчи материалга ҳам қаттиқ боғланмаган. У тизимли хусусиятларга эга эмас. Бинобарин, мазкур хусусиятлар унинг таркибий қисмларига мавжуд ёки мавжуд эмаслигига, айниқса, уларнинг ривожланиш йўналиши ёхуд ҳуқуқ-атвор тарзига боғлиқ. Куматоидни моддий тарзда мустаҳкамланган маълум бир хусусият ёки бундай хусусиятлар тўплами билан аниқ идентификация қилиш мумкин эмас. Бутун ижтимоий ҳаёт сузувчи объектлар–куматоидлар билан тўлиб-тошган.

«**Case studies**», яъни вазиятли тадқиқотлар ўтказиш ҳозирги замон методологиясидаги муҳим янгиликдир. Мазкур тадқиқотларни ўтказишда фанлараро тадқиқотлар ўтказиш методологиясига таянилади, аммо индивидуал субъектларни, маҳаллий группавий дунёқарашлар ва вазиятларни ўрганиш назарда тутилади. «*Case studies*» *атамаси прецедентнинг, яъни кузатиш остида бўлган ва тушунтиришнинг мавжуд қонунлари доирасига сиғмайдиган индивидуаллаштирилган объектнинг мавжудлигини акс эттиради.* Вазиятли тадқиқот методологияси неокантиантлар Баден мактабининг идиографик методи билан боғлиқ.

Вазиятли тадқиқотларнинг икки тури: матнли ва майдондаги тадқиқотлар фарқланади. Уларнинг иккаласида ҳам маҳаллий детерминация биринчи даражали аҳамиятга эга. Маҳаллий детерминация «ички ижтимоийлик» тушунчаси билан муайянлашади ва айна гуруҳ ёки вазиятга хос бўлган фаолият, мулоқот шакллари таъсирида шаклланадиган билимнинг ноаниқ шартларининг туташ тизими деб, алоҳида сўзлар ва ҳаракатларнинг маъно-мазмунини белгилайдиган ижтимоий-маданий контекст деб тушунилади. Вазиятли тадқиқотларнинг устунлиги шундаки, уларда билим тизимининг мазмуни шартларнинг пировард тўплами, ҳаётий вазиятларнинг муайян ва алоҳида шакллари нуқтаи назаридан очиқ берилди.

Ҳозирги замон методологияси ўз анъанавий методларининг универсаллиги чекланганлигини тушунади. Масалан, гипотетик-дедуктив метод ишни тайёр

гипотезалардан бошлаб, «далилларни энг яхши тушунтириш» босқичидан сакраб ўтганлиги учун танқид қилинади.

Абдукция фикр юритиш орқали эмпирик фактлардан уларни тушунтирувчи гипотезага юксалишни назарда тутлади. Бундай фикр юритиш турмушда ва амалиётда кўп учрайди. Ҳар бир инсон тушунтириш йўллариини излашда беихтиёр абдукцияга мурожаат этади. Масалан, врач касаллик аломатларига қараб, унинг сабабини, детектив эса жиноят изларига қараб жиноятчини кидиради. Худди шунингдек, олим ҳам содир бўлаётган ҳодисани тушунтиришда абдукция методидан фойдаланади. Мазкур атама индукция ва дедукция сингари машҳур, кенг эътироф этилган бўлмаса ҳам, у янги ҳамда самарали методологик стратегияни ишлаб чиқишда муҳим рол ўйнайди.

Эвристика. Эвристика юнонча *heurisko*—топаман, кашф этаман, деган сўздан келиб чиққан. «Эвристика» атамасининг қўлланилиши қадимги юнон олими александриялик Папп (милоддан аввалги III аср) номи билан боғланади. Бу нуқтаи назардан эвристика математика масалаларини ечишни ўрганишни истаганларга мўлжалланган қоидаларнинг махсус тўплами сифатида намоён бўлади. «Маҳорат сирлари» ҳамиша қатъий сир тутилган ва тавсифланмаган. Эвристикани кашфиётлар тўғрисидаги фан сифатида тавсифлаш барча замонларда ҳам жуда мураккаб вазифа ҳисобланган. Г. Лейбницнинг «Кашфиёт санъати» ғояси амалга ошмади. Б. Спиноза тўғри метод оқилона танлашни таъминлаши, номаълумни билиш қоидаларига эга бўлиши, фойдасиз имкониятларни четлатиш тартибини белгилаши лозимлигини қайд этган бўлса-да, буни асословчи назарияни яратмади.

Муайян илмий билимдаги барча иккиламчи, ноаниқ методологик қоидалар эвристика соҳасини тўлдиради. Шунинг учун ҳам эвристика баъзан қайғуриш, илҳомланиш, инсайт билан боғланади. Методологик тафаккурнинг изчил тизимида эвристикага кўпинча етарли даражада англаб бўлмайдиган, аммо излаш ва топиш салоҳияти катта бўлган соҳа деб қаралади. Формал мантиқий методлар эвристик методларга қарама-қарши қўйилади. Барча мумкин бўлган ҳолларда эвристикадан билим мазмунини кенгайтириш,

илгари маълум бўлмаган янгиликни яратиш кутилади.

Кўпинча «эвристика» тушунчасини тафаккурга боғлаб, «эвристик тафаккур» тарзида қўлланилади. Айтиш мумкинки, бундай ҳолларнинг барчасида тафаккурнинг яратувчи функцияси тўғрисида сўз юритилади. Ғарб фалсафасида эвристик тафаккурни тушунтиришга ҳаракат қилувчи назарияларнинг уч туркуми фарқланади: «тинч оқар сув» ёки ўртача ҳисобга келтирилган меҳнат назарияси; блицкриг ёки инсайт назарияси; яхши қопқон ёки оқилона методологик қоида назарияси.

Эвристика методологиянинг бўлими сифатида ҳали расман эътироф этилгани йўқ. Аммо, ўз-ўзидан аёнки, илмий билимнинг ҳар бир соҳасида у энг тез, самарали ва ўзига хос ечим топишнинг стратегияси ҳисобланади, эвристик усул ва қоидалар ноанъанавий йўللарни излаш, улардан фойдаланишга туртки беради. Эвристика фанлараро хусусиятга эгаллиги мазкур соҳанинг ўзига хос белгисидир. Аммо эвристик хусусият фан ичидаги билимда ҳам мавжуд. Эвристик сезги илмий изланишнинг деярли ҳар бир қадамига ҳамроҳ бўлади. Редукция, методларини ўзлаштириш, гуманитар ва техника фанларининг усулларини бирлаштириш, муайян илмий ишловларни амалга татбиқ этишни танлаш, ҳал қилувчи экспериментнинг ўзи маълум даражада эвристик фаразларга асосланади. Эвристика илмий ва ноилмий билим, оқилоналик ва нооқилоналик ўртасида боғловчи бўгин бўлиб хизмат қилади. У хулқ-атвор тактикасини танлашга ва ривожланиш жараёнида тўғри йўл топишга кўмаклашади. Илмий таваккалчилик мезони сифатида эвристика илмий билимни ривожлантиришнинг таркибий қисми сифатида ҳамиша олқишланган, дунёнинг постноклассик манзарасида эса назариянинг эвристик хусусияти билим бериш жараёнини ўзгартириш, уни ижодий, муаммоли, ўйин тарзида ўтказиш имконини берадиган илмий билим мезони даражасига кўтарилди.

Эвристика сирларига яқинлашишга бўлган энг сўнгги уринишлардан А.Ф.Осборннинг «мияга ҳужуми»ни қайд этиш мумкин. Унда кашфиётчиликнинг ўриндошлик, ўтказиш, бирлаштириш ва ажратиш билан

боғлиқ анъанавий усуллари билан бир қаторда, хаёлни рағбатлантирувчи усуллар: тигиз муддатлар тизими, муаммони танқидсиз вазиятда эркин муҳокама қилиш, тортишувлик муҳитини яратиш, шунингдек ҳазил тахминлар қилиш қайд этилади. Аммо, эвристика йўналишининг вакили Д. Пойя илгари сурган ижоднинг (ёки муаммоларни самарали ҳал қилишнинг) муқаррар тарзда амал қиладиган қоидаларини ишлаб чиқиш амалга ошириб бўлмайдиган вазифа, деган ғояси янада анъанавийроқ ҳисобланади.

Дарҳақиқат, эвристика ўзига хос методология, яъни ижодий фаолият методларининг мажмуи сифатида маълум талаблар қўяди:

- у оддий танлаш усулларига эмас, балки муаммони ҳал қилиш вақтини қисқартириш имконини берадиган усулларга таянади;
- қўлланилувчи усуллар анъанавий қабул қилинган ва эскирган усуллардан жиддий фарқ қилиши мумкин;
- усуллардан фойдаланишга тадқиқот кўрсаткичларига қўйиладиган ташқи чеклашлар қаршилик кўрсатади;
- изланиш моделлари жиддий даражада индивидуаллаштирилган бўлиб, билиш субъектининг руҳий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ.

Хулосалар. Шундай қилиб, методология муайян бир, ҳатто, «энг муҳим метод»га ҳам боғлиқ бўлмайди. «Олим ҳеч қачон фақат битта таълимотга таяниб қолмаслиги, ҳеч қачон ўз тафаккур методларини фақат битта фалсафа билан чеклаб қўймаслиги керак»⁸. Методология алоҳида методларнинг оддий йиғиндиси, уларнинг «механик бирлиги» ҳам эмас. Методология – турли даражадаги усул ва тамойилларнинг фаолият соҳалари, йўналишлари, эвристик имкониятлар, мазмунлар, тузилмалар ва ҳоказоларнинг мураккаб, яхлит ҳамда мувофиқлаштирилган тизими.

Илмий билишда турли даражаларда, фаолият соҳаларида ва йўналишларда турли-туман методларнинг мураккаб, динамик ва мувофиқлаштирилган тизими фаолият кўрсатади. Мазкур методлар ҳар доим тадқиқотнинг муайян шартлари ва предметидан келиб чиқиб амалга оширилади.

⁸ Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. -М.: 1989.-С.85

Назорат учун савол ва топшириқлар

1. Илмий методнинг уч жиҳатлилигини асосланг?
2. Илмий методнинг ўзига хос белгилари нималарда намоён бўлади?
3. Илмий билишнинг барча методларини умумийлиги ва қўлланиш даражасига қараб гуруҳларга бўлинганлигини тушунтиринг?
4. Диалектик методологиянинг илмий билишдаги ўрни ва аҳамияти?
5. Синергетиканинг умумилмий метод сифатидаги ролини кўрсатинг?

4–Мавзу: Аналитик фалсафанинг функционал характеристикаси.

Режа:

1. Аналитик фалсафа – замонавий фалсафа кўриниши сифатида.
2. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши.
3. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
4. Аналитик эпистемология.

Тушуниш ва унинг билиш билан ўзаро нисбати. Тушуниш ва унинг билиш (ва тушунтириш) билан ўзаро нисбати муаммоси кўпдан бери муҳокама қилинади. У бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва кўп жиҳатдан баҳслидир. Масалан, Дильтей тушунишни матн муаллифининг маънавий дунёсига кириш сифатида тавсифлаган бўлса, Хайдеггер учун тушуниш инсоннинг борлиққа ўзига хос муносабати, инсоннинг дунёда мавжуд бўлиш усулидир. Гадамер фикрига кўра, ўтмиш маданиятини тушуниш талқин қилувчининг ўзини тушуниши билан узвийдир. Шу сабабли тушуниш предметини муаллиф матнга жойлаган маъно эмас, балки мазкур матн орқали англаб етилиши лозим бўлган моддий мазмун («ишнинг моҳияти») ташкил этади. Бунда, Гадамер фикрига кўра, ҳар қандай тушуниш тил муаммосидир: унга «тил медиуми»да эришилади (ёки эришилмайди) ва исботлашни тақозо этмайди.

Ҳозирги адабиётларда тушуниш турлари, типлари ва даражаларининг

хар хил таснифлари мавжуд. Масалан, Г.И.Рузавин тушунишнинг уч асосий турини фарқлайди:

А) Диалогда тил воситасида алоқа қилиш жараёнида юзага келадиган тушуниш. Тушуниш ё тушунмаслик натижаси бу ерда суҳбатдошлар ўз сўзларига қандай маъно юклашига боғлиқ.

Б) Бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш билан боғлиқ тушуниш. Бу ерда ўзга тилда ифодаланган маънони она тили сўзлари ва гаплари ёрдамида ифода этиш ва сақлаш назарда тутилади.

В) Матнларни, бадий адабиёт ва санъат асарларини, шунингдек одамларнинг турли вазиятлардаги қилмишлари ва ҳаракатларини талқин қилиш билан боғлиқ тушуниш. Бу ерда маънони интуитив тушунишнинг ўзи етарли бўлмайди. Бу тушунишнинг биринчи даражаси. Тушунишнинг иккинчи даражаси тадқиқотнинг бошқа, хусусан: мантикий-методологик, аксиологик, культурологик восита ва методларини жалб қилишни тақозо этади⁹.

Тушуниш тўғрисида сўз юритганда, яна икки муҳим жиҳатга эътиборни қаратиш керак:

1. Герменевтик доира тамойили тушунишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади. У тушунишнинг циклик хусусиятини акс эттиради. Мазкур тамойил тушуниш ва тушунтиришни боғлайди: ниманидир тушуниш учун уни тушунтириш керак ва аксинча. Мазкур ўзаро алоқа бутун билан қисмнинг доираси сифатида ифода этилади: бутунни тушуниш учун унинг алоҳида қисмларини тушуниш керак, алоҳида қисмларни тушуниш учун эса бутуннинг маъноси ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозим. Масалан, сўз – гапнинг қисми, гап – матннинг қисми, матн – маданият унсури ва ш.к.

2. Герменевтик доира – «олмахон ғилдираги» эмас, зеро, унда тафаккур қисмлардан аввалги бутунга эмас, балки ўз қисмларининг билими билан бойиган бутунга, яъни бошқа бутунга қайтади. Герменевтик доира диалектик хусусиятга эга: унда тўлиқ ва чуқур тушунишдан янада тўлиқроқ ва чуқурроқ

⁹ Қаранг: Рузавин Г.И. Методология научного исследования. – М.: Прогресс, 1999. – С.214-215.

тушунишга томон ҳаракат содир бўлади, мазкур ҳаракат жараёнида тушунишнинг янада кенг уфқлари намоён бўлади.

Тушунишни ҳозирги даврга боғлаш керакми?

Мазкур масала юзасидан икки асосий қараш мавжуд:

А) Керак эмас. Мазкур қарашга кўра, матнни мувофиқ тарзда тушуниш унга муаллиф юклаган маънони очиб беришни назарда тутди. Яъни муаллиф юклаган маънони ҳеч қандай қўшимча ва ўзгартиришларсиз, мумкин қадар соф шаклда аниқлаш лозим. Лекин амалда бундай бўлмайди, зеро, ҳар бир давр матнга (масалан, санъат асарларига) ўз мезонлари билан ёндашади.

Б) Тушуниш жараёни муқаррар равишда тушунишга ҳаракат қилинаётган нарсага қўшимча маъно юклаш билан боғлиқ. Бинобарин, матнни муаллиф қандай тушунган бўлса, шундай тушунишнинг ўзи етарли эмас. Демак, тушуниш ижодий жараён ва у муаллиф юклаган маънони айнан акс эттиришигина эмас, балки унга танқидий баҳо бериш, ижобий жиҳатларини сақлаб қолиш, маънони ҳозирги воқеликнинг мазмуни билан бойитишни назарда тутди.

Ҳозирги замон француз герменевтикасининг вакили Поль Рикернинг фикрича, тушуниш ҳеч қачон билишдан ажралмайди, балки «маънони ўзлаштириш фаолиятининг босқичи» ҳисобланади. Тушуниш – фикр юритиш орқали символда яширин маънони аниқлаш демак. Бунда Рикер қуйидаги ҳолатлардан келиб чиқади:

- а) герменевтика – изчил талқин қилиш жараёни;
- б) талқинларнинг хилма-хиллиги герменевтиканинг моҳиятини ташкил этади;
- в) тушуниш – бир онг томонидан узатиладиган, иккинчи онг эса уни ташқи ифодалар орқали қабул қилиб оладиган белгилар маъносини тушуниб етиш жараёни;
- г) айти бир матн бир нечта маънога эга ва бу маънолар бир-бирига қўшилиб, қатлам ҳосил қилади.

Шундай қилиб, тушуниш - муайян ҳодисанинг маъносини, унинг дунёдаги ўрнини, яхлит бир бутун тизимдаги функцияларини тушуниб етиш демак. У борлиқнинг маъноларини теран англаб етишга кўмаклашади. *Тушуниш жараёни содир бўлиши учун қуйидагилар зарур: ҳар қандай табиатли матнда ифодаланган предмет; унда маънонинг мавжудлиги; мазкур маъно тўғрисидаги дастлабки тасаввур; матнни талқин қилиш, яъни матннинг мазмунини тушуниш; талқин қилувчида ўз-ўзини тушунишнинг мавжудлиги, мулоқот, алоқа; «тил стихияси»; диалог юритиш қобилияти; ўз фикрини билдиришга интилиш, бошқача фикрлайдиган одамга сўз бериш, унинг айтганларини ҳазм қила олиш; айти бир матн (унга муаллиф юклаган маънодан ташқари) бир нечта маънога эга бўлишини назарда тутиш; матннинг предмет мазмунини ҳозирги даврнинг маданий тафаккури тажрибаси билан боғлаш.*

Тушуниш жараёни инсоннинг ўзини қуршаган оламни билиш жараёни билан узвий боғлиқ, аммо бунда инсон фақат билиш фаолияти билангина чекланмайди. Тушуниш муаммолари билиш назарияси масалаларини четга сиқиб чиқара олмайди, улар кенг ижтимоий-маданий нуқтаи назардан билиш ва предметли-амалий фаолиятнинг диалектик бирлиги асосида таҳлилдан ўтказилиши лозим.

Тушуниш тавсифлаш, тушунтириш ва талқин қилиш билан бир қаторда, илмий билим фаолиятининг асосий муолажаларига киради. Тушунишни тадқиқ қилишга нисбатан кўп сонли ёндашувлар мазкур жараён уни бошқа интеллектуал жараёнлар ва гносеологик операциялардан ажратадиган ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам тушунишни билишга ўхшатиш («тушуниш – тушунчаларни мантиқда ифода этиш демак») ёки уни тушунтириш муолажаси билан (гарчи улар ўзаро боғлиқ бўлса-да) аралаштириш мумкин эмас. Аммо тушуниш жараёни кўпинча англаб етиш, яъни инсон учун маълум маънога эга бўлган нарсаларни аниқлаш билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам «тушуниш маънолардаги реал ҳаракат, мазкур маъноларга

амалда эгалик қилиш сифатида ҳар қандай билиш фаолиятининг ажралмас қисмидир»¹⁰, деган фикрга қўшилиш лозим.

Маъно. *Тушуниш инсон фаолиятининг маъноларини тушуниш ва маъно ҳосил қилиш тарзида келиши мумкин. Тушуниш бошқа одамнинг «маънолар олами»га кириб бориш, унинг фикрлари ва ўй-кечинмаларини тушуниб етиш ва уларни талқин қилиш билан боғлиқ.* Тушуниш – маънони кидириш демак, зеро, фақат маъноли нарсанигина тушуниш мумкин. Мазкур жараён ўзаро алоқа, мулоқот ва диалог шароитларида содир бўлади. Тушунишни ўз-ўзини тушунишдан ажратиш мумкин эмас. У тил стихиясида содир бўлади.

Маъно тушуниш муаммосини ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Маъно – тилдаги иборалар (сўзлар, гаплар ва ш.к.) мазмунининг синонимигина эмас, балки мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. М. Хайдеггернинг фикрича, маъно биринчидан, ҳар қандай қилмиш, хулқ-атвор, амал «нимага» ва «нима учун» содир этилганини назарда тутиши керак. Иккинчидан, маъно йўналишга эга, яъни у ниманингдир пировард мақсади (ҳаёт мазмуни, тарих мазмуни ва ҳ.к.)¹¹.

Маъно ҳосил қилиш жараёнлари объектив тарзда анъаналар, расм-русумлар, урф-одатлар ва рамзлар соҳасида содир бўлади ва тилда ифода этилади. Гадамернинг таъбири билан айтганда, у бизда, бизнинг ҳозирги дунёмизда зоҳир. Маданий мероснинг узлуксизлигини таъминловчи анъана камровли маъно универсумига реаллик бахш этади.

Тушунишнинг иштирокисиз муомалани давом эттириш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш, англанилган хатти-ҳаракатни амалга ошириш ва таъсир ўтказишнинг имкони йўқ. Тушуниш кенг кўламдаги фанлар (психология, филология, философия, социология, тарих) томонидан тадқиқ этилади. Тушуниш муаммоси билан махсус шуғулланадиган герменевтика фани мавжуд.

Тушунишнинг ўзига хос алоҳида хусусияти шундан иборатки, инсон

¹⁰ Загадка человеческого понимания. – М.: 1991. С. 17.

¹¹ Хайдеггер М Бытие и время и. -М.: Ad Marginem, 1997. –С.41.

Ўзи таҳлил қилаётган нарса ва ҳодисаларнинг ички мураккаб алоқалари, боғланишларини аниқ сезади. Олдин механик равишда ўзлаштирилган, ҳатто маъноси англанилмаган маълумотлар, сабабий боғлиқликлар тушуниш туфайли мантиқан муайян тартибга, бир хил мантиқий тизимга келтирилиши мумкин. Масалан, математик назарияни далиллаш, формулаларни, табиатшунослик билимларини тушуниш худди шу тариқа кечади.

Инсон ҳодисаларнинг моҳиятини ва ўзаро боғлиқликларини мантиқий воситаларсиз аниқ ҳис қила олади. Бунда ҳодиса индивиднинг мақсади билан уйғунлашиб кетади, унинг мақсадга мувофиқ акс этишини таъминлайди. Жумладан, бошқа кишининг хулқини, унинг фикри ва ҳаракат мотивини тушуна олади. Ижтимоий маданият, тарихий воқеалар, обидалар, ёзма ёдгорликлар моҳиятини индивид худди шу аснода тушуниб етади. Ҳайвонлар табиати, ҳодисалар тўғрисидаги таассуротлар билан ҳозиргисининг ўзаро ўхшашлигини тез тушуниш имконини беради.

Матнни «маънавий маданиятнинг моддийлаштирилган ифодаси» деб тушунишдан келиб чиқиб, матнларда объективлашган субъектив маъноларни предметлаштириш, «улар орқали одамларнинг овозларини эшитиш» ва улар ёрдамида ўтган замонлар, бошқа маданиятларнинг «руҳи»га кириб бориш ижтимоий-гуманитар билимнинг муҳим методологик муаммосидир.

Хуллас, биринчидан, ҳар қандай матн – уни ҳар хил тушуниш ва талқин қилишлар манбаи. Муаллифнинг матнни тушуниши – мана шундай тушунишларнинг бири. Асар бир пайтнинг ўзида бир нечта маънога эга бўлади. Унинг рамзийлиги ҳам ана шундадир. Зотан, рамз образ эмас, балки маънолар тўпламидир. Шунинг учун ҳам матнни тушуниш унга асар (матн, санъат асари ва ш.к.) муаллифи, шунингдек талқин қилувчи жойлаган маънолар билангина чекланиши мумкин эмас. М.М.Бахтин таъбири билан айтганда, тушуниш яхшироқ бўлиши мумкин ва лозим, у матнни тўлдиради, фаол ижодий хусусият касб этади. Аммо матнни тушуниш уни талқин қилишнинг муайян тарихий шароитларига боғлиқлиги уни соф психологик ва субъектив жараёнга айлантормади.

Иккинчидан, сермаънолилик бирдан ва дарҳол намоён бўлмайди, чунки маънолар яширин, потенциал мавжуд бўлиши ва фақат келгуси даврларда ривожланиш учун қулай шароитларда ўзини намоён этиши мумкин.

Учинчидан, тарихий ривожланиш жараёнида матннинг маъноси ўзгаради. Ҳар бир давр – айниқса, буюк асарларда – янги нимадир кашф этилади. Янгича тушуниш эски маънони бекор қилади, унга қайта баҳо беради.

Тўртинчидан, матнни тушуниш – тайёр натижа эмас, балки диалектик жараён, турли маданий дунёлар диалоги, «ўзининг – ўзганинг» (Бахтин) маънолари тўқнашуви натижаси, матнлар, шахслар ва маданиятлар диалоги.

Бешинчидан, ўзга маданиятга оид матнни тушуниш – ҳозирги маданиятимизда туғилаётган саволларга жавоблар топиш демак.

Маданият – тайёр нарсалар ёки қадриятлар тўплами эмас, балки уларни ўзлаштириш, улардан фойдаланиш, инсоннинг ҳаёти ва ижодий фаолияти жараёнларида иштирок этиш билан боғлиқ фаол жараён. Ўз навбатида, ижтимоий-маданий воқеликни билиш мазкур тайёр маҳсулотлар дунёсини бевосита акс эттиришдан ҳам кўра кўпроқ уларнинг орқасида турган нарсаларни, яъни инсон маънолари ва мазмунлари дунёсини акс эттиришни назарда тутлади.

Ижтимоий билиш матнли хусусиятга эга бўлгани туфайли ижтимоий фанларда семиотика муаммоси алоҳида ўрин эгаллайди.

Семиотика (юнон. *белги, аломат*) – *белгилар ва белгили тизимларнинг хоссаларини ўрганувчи фан. Белги хабарлар (ахборот, билим)ни ифодалаш, сақлаш ва қайта ишлаш воситаси сифатида амал қилувчи моддий предмет (ҳодиса, воқеа)дир. Тил белгилари (муайян белгилар тизимига кирувчи белгилар) ва тилга оид бўлмаган белгилар, уларнинг орасида эса – нусхалар, аломатлар ва символлар фарқланади. Табиий ва сунъий тилларнинг белгилари ҳам мавжуд. Белгили тизимларга табиий тиллар (сўзлашув тиллари), илмий назарияларнинг гаплар тизими, сунъий тиллар, автоматлар учун дастурлар ва алгоритмлар, табиат ва жамиятдаги сигналлар тизимлари*

мисол бўлиши мумкин.

Белгили тизимлар сифатида тасвирий санъат, театр, кино ва мусиқа «тиллари», шунингдек кибернетика нуқтаи назаридан таҳлил қилинувчи ҳар қандай мураккаб бошқарув тизимлари: машиналар, дастгоҳлар, асбоблар ва уларнинг схемалари, жонли организмлар ва уларнинг айрим кичик системалари (масалан, марказий нерв системаси), ишлаб чиқариш ва ижтимоий бирлашмалар ва умуман жамият қаралиши мумкин.

Белги инсон онгида ифода ёки символ тарзида акс этади. Маданият дунёси «фикциялар дунёси» эмас, балки символик шакллар дунёсидир.

Символ (юнон. – рамз, шартли белги) – бу: 1) фанда (мантиқ, математика ва б.) белги; 2) санъатда – илоҳий образнинг уни англаш, ифодалаш ёки муайян бадиий образ нуқтаи назаридан тавсифи. Аллегориядан фарқли ўлароқ, символнинг маъноси унинг образи структураси билан узвий бўлиб, ўз мазмунининг чексиз кўп маънолилиги билан ажралиб туради.

Символ – моддий нарсалар ва жараёнларнинг белги ёки образ тарзида ифодаланган идеал мазмуни. Символнинг моҳиятини формал мантиқ доирасида аниқ таърифлаш мумкин эмас. У идрок этувчи субъектнинг фаолиятига мўлжалланган сермаъно тизимдир. Символик фаолият инсон онгига хос. Немис файласуфи – неокантчи Кассирер фикрига кўра, «инсон символик ҳайвондир»; тил, миф, дин, фан «символик шакллар» бўлиб, уларнинг воситасида инсон ўзини қуршаган муҳитни тартибга солади. Символнинг маъноси фақат одамлар мулоқоти доирасида амалда мавжуд бўлади. У қанча сермаъно бўлса, шунча бой мазмун касб этади. Символ структурасининг ўзи айрим ҳодиса орқали дунёнинг яхлит образини тавсифлашга қаратилгандир.

Шундай қилиб, гуманитар билиш шундай ўзига хос хусусиятга эгаки, субъектив дунёни унинг матнлар, белгилар ва символлар, хуллас, тил тарзида амал қилувчи ташқи объектив омилларини таҳлил қилиш орқалигина аниқ билиш мумкин. Тил онг ва маданиятнинг бевосита борлиги бўлиб, ижтимоий

фанлар фақат ундан келиб чиқиши мумкин. «Матн», «белги», «маъно», «символ», «тил» ва «нутқ» каби тушунчаларсиз ижтимоий-гуманитар билим тўғрисида ҳатто сўз юритиш ҳам мумкин эмас.

Бироқ бунда ижтимоий-маданий ҳодисаларни тўла формаллаштириш, шунингдек буни формал белгили тизимларнинг катъий доирасига сиғдириш мумкин эмаслигини эътиборга олиш лозим. Бу ҳолда символ формал белгидан бойроқ ва теранроқдир, чунки икки (ва кўп) маънолилик, номуайянлик, ноаниқлик ва ҳатто сирлиликка йўл қўяди.

Диалог ижтимоий билишда (суҳбат, сўзлашув) муҳим рол ўйнайди. Маълумки, диалог қадим замонлардаёқ муаммоларни диалектика ёрдамида баён этиш учун фойдаланилувчи адабий шакл сифатида машҳур бўлган (Сукрот ва Платон уни олий шакл даражасига кўтарган). Диалог ҳақида сўз юритганда Николай Кузанский асарларини, Галилейнинг «Дунёнинг икки бош тизими – Птолемей ва Коперник тизимлари ҳақида диалог» асарини, диалог мазмунни яратиш усули ҳисобланувчи Уйғониш даврининг гуманистик маданиятини ва Гадамернинг «савол-жавоб методи»ни эсга олмаслик мумкин эмас.

Юнончадан таржимада диалог икки ёки бир неча шахс ўртасидаги суҳбат, улар ўртасидаги ёзма тарзда қайд этилиши мумкин бўлган оғзаки мулоқот шакли деган маънони англатади. *Диалог мураккаб, ранг-баранг мазмунга бой ва тушуниш билан узвий боғлиқ ўзаро алоқа шаклидир. Диалогда инсоннинг икки табиий интилиши: айтиш ва ўзини эшитишларига эришиш, шунингдек тушуниш ва тушунилишга интилиш рўёбга чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, буни амалга ошириш усули фалсафани амалга ошириш усулига ўхшашдир. Шу сабабли бу усулни излаш фалсафага, аниқроғи унинг асослари, яъни антик фалсафага мурожаат этишни назарда тутуди.*

Антик даврда нафақат боқий фалсафий масалалар қўйилган, балки бу масалаларни ечиш усули ҳам яратилди. Бу усул диалогдир. Диалог муаммосининг ўзи ҳам «боқий масалалар»дан бири сифатида намоён бўлади. Бутун фалсафий ва илмий тафаккур тарихи мобайнида бу масалага мурожаат

этиш ўзининг турғунлиги билан ажралиб туради.

Тушуниш жараёни доим диалог кўринишини касб этади, чунки тушуниш мулоқот (кўпинча билвосита мулоқот) билан узвий боғлиқ бўлиб, «субъектлар учрашуви»ни назарда тутди. Тушуниш – бу доим шахслар, матнлар, фикрлар, маданиятлар ва ҳоказолар диалогидир. Сўнгги йилларда ижодий фикрлаш ва тушуниш асоси сифатидаги диалог муаммоларига қизиқиш сезиларли даражада кучайди. Бу бежиз эмас. Зеро, Бахтин таъбири билан айтганда, диалогик муносабат, инсон нутқи ва ҳаётининг барча муносабатлари ва кўринишларини, умуман, маъно ва мазмун касб этувчи ҳамма нарсаларни қамраб олувчи универсал ҳодисадир.

Субъектларнинг бир-бирини билиши ва ўзаро тил топиши айнан диалогда амалга ошади. Бу жараёнда икки субъектив дунёнинг ҳар бири ўз теран маъноларини намоён этади. Ижтимоий фанларда диалог мантиқи кўп жиҳатдан эксперимент ўрнини босади, десак, муболаға бўлмайди. Давримизнинг кўпгина муаммоларини ечишда диалог муҳим рол ўйнайди. Бу ижтимоий тафаккур соҳасида ҳам ўз аксини топади. Бу ерда унинг аҳамияти шундаки, икки одам учрашиб, ўзаро фикр алмашар экан, икки дунё, икки дунёқараш бир-бирининг қаршисида намоён бўлади ва уларнинг бирортаси ҳам шак-шубҳасиз ҳақиқий ҳисобланмайди. Ҳар ким бу дунё ҳақида ўз сўзини айтиш ҳуқуқига эгадир.

Сўнгги даврда ҳар хил сабабларга кўра сўзлаш, баҳслашиш, оғзаки тарзда мунозара қилиш «санъати» яна биринчи ўринга чиқмоқда. Натижада риторикага қизиқиш тикланмоқда, янги оғзаки нутқ маданиятини шакллантириш зарурати юзага келмоқда. *Анъанавий риторика нутқ орқали мулоқот қилиш модели сифатида қаерда, қачон, нимани ва қандай сўзлаш лозимлигини белгиловчи анча изчил тизим (нотиқлик санъати назарияси)дир.* Риторика соҳасидаги ҳозирги тадқиқотлар бундай тор талқин доирасига сиғмайди ва самарали мулоқот шартлари, шакллари, қоидалари ва тамойиллари назариясини ташкил этади.

Бугунги кунда диалог мантиғини тузиш йўли фундаментал хусусият

касб этади. Диалог мантиғини тузиш деганда оқилона диалогнинг ҳар хил моделлари назарда тутилади. Бу моделлар оқилона бўлмаган диалогларни (ва ижтимоий оғзаки мулоқотнинг бошқа усуллари ва шакллари), уларнинг иштирокчилари хулқ-атворини ҳам ўрганиш ва мулоқот жараёнларининг норматив кодексларини шакллантириш имконини беради.

Ижтимоий-гуманитар билишда диалогнинг муҳим ролини қайд этар эканмиз, бошқача ёндашувлар билан асосли мунозарада ҳақиқий диалог ўз нуқтаи назарининг ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришда катта масъулият ва ўта фаолликни назарда тутишини аниқ тасаввур қилишимиз лозим.

Тушунтириш. Тушуниш билан бир қаторда, – тушунтириш ҳам мавжуд. *Тушунтиришнинг бош мақсади – ўрганилаётган предметнинг моҳиятини, ривожланиш сабаблари, шартлари ва манбаларини, ҳаракат механизмларини аниқлашдан иборат.* Тушунтириш одатда тавсифлаш билан чамбарчас боғлиқ ва илмий башоратнинг негизини ташкил этади. Шунинг учун ҳам тушунтириш деганда умумий тарзда муайян ҳодисани умумлаштиришни тушуниш мумкин. Тушунтириш объектнинг моҳиятини очиб бериш билан бирга, тушунтиришни асослашда фойдаланилган билимларга аниқлик киритиш ва уларни ривожлантиришга ҳам кўмаклашади. Хуллас, тушунтириш вазифаларини ҳал қилиш илмий билим ва унинг концептуал аппарати ривожланишининг муҳим стимулидир.

Илмий тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели илмий билишнинг ҳозирги методологиясида кенг қўлланилади. Бу модель (схема) тушунтирилаётган ҳодисани маълум қонунга боғлайди – унинг асосий хусусияти ана шунда. Мазкур моделда тушунтириш ҳодисани қонунлардан келтириб чиқаришни назарда тутди. Бунда мунтазам ва зарур муносабатларнинг нафақат сабабий, балки функционал, структуравий ва бошқа турларига ҳам қонунлар деб қаралади. *Тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели фандаги реал тушунтириш жараёнини эмас, балки тировард натижанигина тавсифлайди.*

Гуманитар, ижтимоий фанлар соҳасида оқилона тушунтириш усули қўлланилади. *Оқилона тушунтиришнинг моҳияти шундан иборатки, маълум тарихий шахснинг қилмишини тушунтиришда тадқиқотчи мазкур субъектнинг айна қилмишига нима туртки берганлигини аниқлаш ва ушбу мотивлар нуқтаи назаридан қилмиш оқилона бўлганлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.*

Телеологик ёки интенционал тушунтириш ҳаракатнинг оқилоналигини эмас, балки ҳаракат қилаётган шахс кўзлаган мақсадни, тарихий ҳодисалар иштирокчиларининг ниятини кўрсатиб беради. Машҳур файласуф ва мантиқчи Г.Х.фон Вригт фикрига кўра, телеологик тушунтириш «инсон ҳақидаги фан методологиясида узоқ давр етишмаган ва қонун орқали тушунтириш моделининг ҳақиқий муқобили бўлиб хизмат қиладиган тушунтириш моделидир»¹².

Бунда шуни назарда тутиш керакки, биринчидан, дедуктив-номологик модел (схема)га баъзан тушунтиришнинг бирдан-бир илмий шакли деб қаралади. Ваҳоланки, бу нотўғри (айниқса, гуманитар фанларга татбиқан). Иккинчидан, айрим шахсларнинг хулқ-атворини тушунтиришда мазкур моделни қўллаш мумкин эмас – бу ерда рационал ва интенционал схемалар амал қилади.

Ижтимоий билишда бу иккала схема дедуктив-номологик тушунтиришга нисбатан устун туради. Дедуктив-номологик тушунтириш гуманитар фанларда ҳам қўлланилади, аммо бу ерда у табиатшуносликдаги сингари муҳим ўринни эгалламайди.

Тушунтириш ва тушунишнинг ўзаро нисбати. Тушуниш ва тушунтириш бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Аммо тушуниш тушунтиришни, яъни ўрганилаётган ҳодисани қонунга ва сабабга боғлашни назарда тутмаслигини унутмаслик керак. Бундан ташқари, тушунишни тушунтиришга қарама-қарши қўйиш, шунингдек инсон билиш фаолиятининг ҳар қандай соҳасида фаолият кўрсатувчи ва бир-бирини тўлдирувчи бу икки

¹² Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. – М.: Наука, 1986. – С. 64.

тадқиқотларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Уларни фарқлаб, М.М.Бахтин шундай деб ёзган эди: «Тушунтиришда фақат бир онг, бир субъект, тушунишда эса – икки онг, икки субъект катнашади. Объектга нисбатан диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам тушунтириш диалогик жиҳатларга эга эмас (формал-риторик жиҳатдан ташқари). Тушуниш ҳар доим маълум даражада диалогик хусусиятга эга»¹³.

Тушунтириш ва тушуниш (талқин қилиш)нинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритар экан, Вригт мазкур тушунчаларни фарқлаган маъқул деб кўрсатади. Бу фарқни у қуйидагиларда кўради: «Бу нима?» деган саволга жавоб бериш талқин қилишнинг натижасидир. Айтайлик, намойиш нима учун содир бўлди ёки инқилобга нима «туртки» берди?, деган саволларга жавоб берар эканмиз, биз содир бўлаётган ҳодисаларни нисбатан тор маънода тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Бундан ташқари, бу икки омил ўзаро боғлиқ ва маълум тарзда бир-бирига таянади... Бир даражадаги тушунтириш кўпинча далилларни янада юқори даражада талқин қилишга замин ҳозирлайди»¹⁴.

Аммо ижтимоий билишда, авваламбор, унинг предмети хусусияти билан белгиланувчи тушуниш методикалари, табиатшуносликда эса – тушунтириш методикалари устун қўйилади.

Хулосалар. Тушунтириш – инсоннинг ҳамкорлик фаолиятида билиш жараёнлари объектига кирган нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини фикр узатиш, ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланиш, мулоқот, тақлид ёрдами билан ойдинлаштириш, хотирадаги билимлар ва ижтимоий тажрибалар билан уларни уйғунлаштирган ҳолда тушуниш сари етакловчи ақлий фаолият. Тушунтириш ҳамкорлик фаолиятида (фикрни изоҳловчи – фикрни қабул қилувчи иштирокида) индивидуал, триалогик, полилогик шаклларида амалга оширилади. Ўзининг муддати, кўлами, узатиш воситалари, вербал ва новербал нутқ турлари устуворлиги билан бир-биридан фарқ қилади.

¹³ Бахтин М.М. Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. – СПб.: Питер, 2000. – С.306.

¹⁴ Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. – М.: Наука, 1986. – С.164.

Тажрибавий амалий матнлар

Тушуниш, матн, диалог, герменевтика, герменевтик доира, талқин (интерпретация), тушунтириш, маъно, сермаънолилик, символ (рамз), аллегория, интенционал тушунтириш, оқилона тушунтириш, тушунтиришнинг дедуктив-номологик модели.

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Тушуниш ва тушунтиришнинг ўзаро алоқаси мавжудми?
3. Тушуниш нима?
4. Тушуниш ва тушунтиришнинг ўзаро нисбати қандай?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРИНИНГ МАЗМУНИ

1–Мавзу: Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.

Режа:

1. Фалсафа фанининг замонавий фанлар тизимида тутган ўрни.
2. Дунёни фалсафий идрок этишнинг ўзига хос хусусияти.
3. Таркибий функционал таҳлил.
4. Глобализация ва фалсафанинг долзарб муаммолари.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

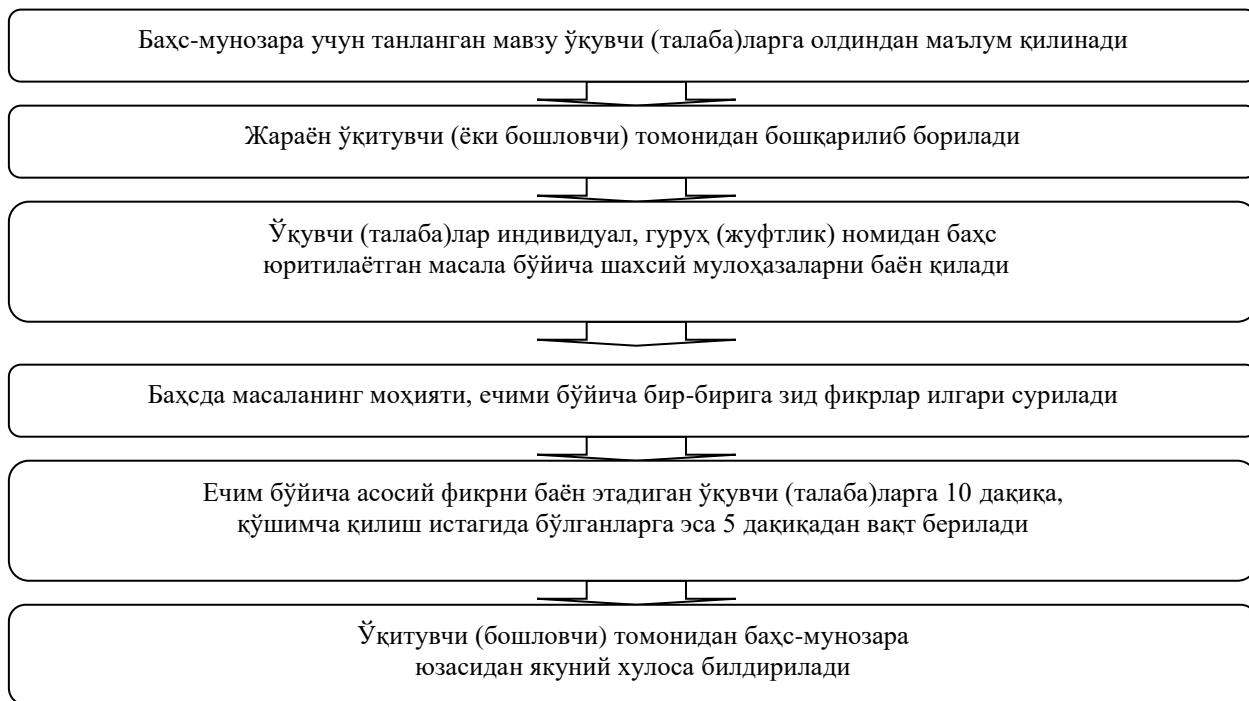
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш қўрилади:

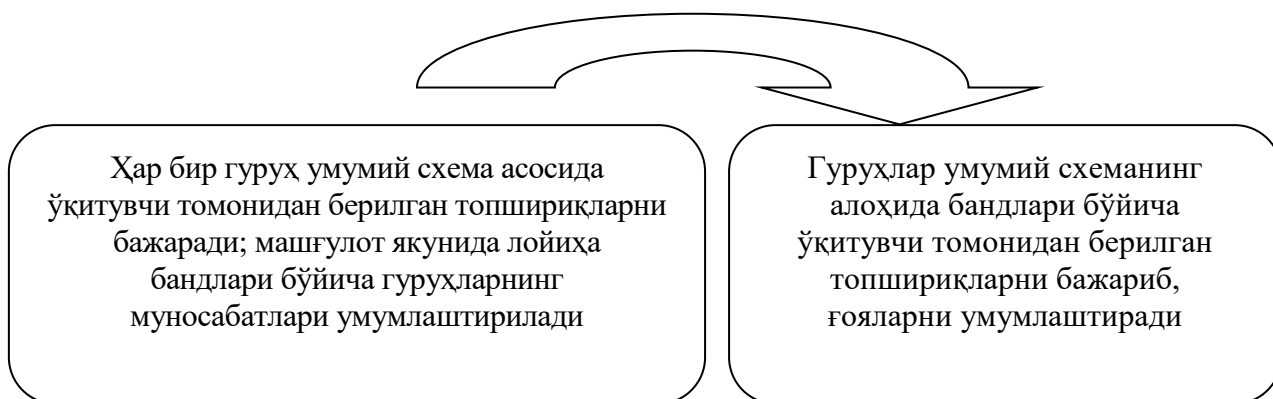
- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчи ларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

2–Мавзу: Борлиқ фалсафаси ва унинг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Борлиқ тушунчаси, унинг асосий хусусиятлари ва тамойиллари.
2. Борлиқ тўғрисидаги Шарқ алломаларининг қарашлари.
3. Ғарб фалсафасида борлиқ категорияси.
4. Замонавий фалсафада борлиқ тўғрисидаги концепциялар.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

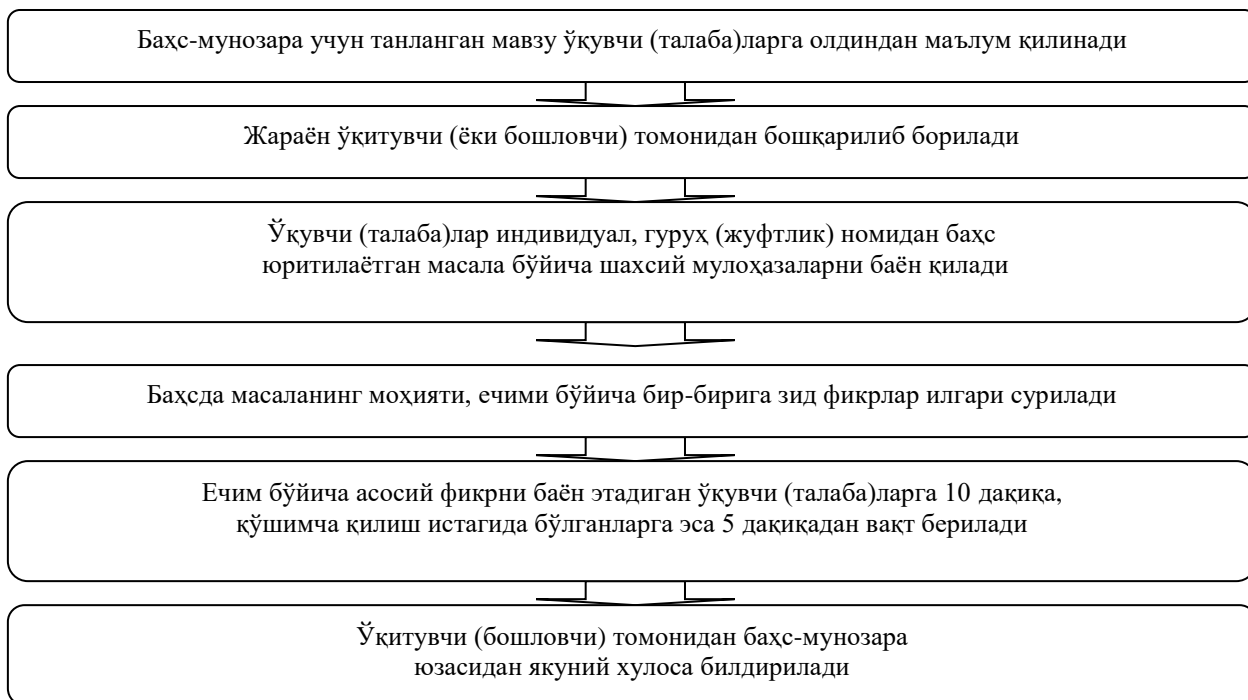
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

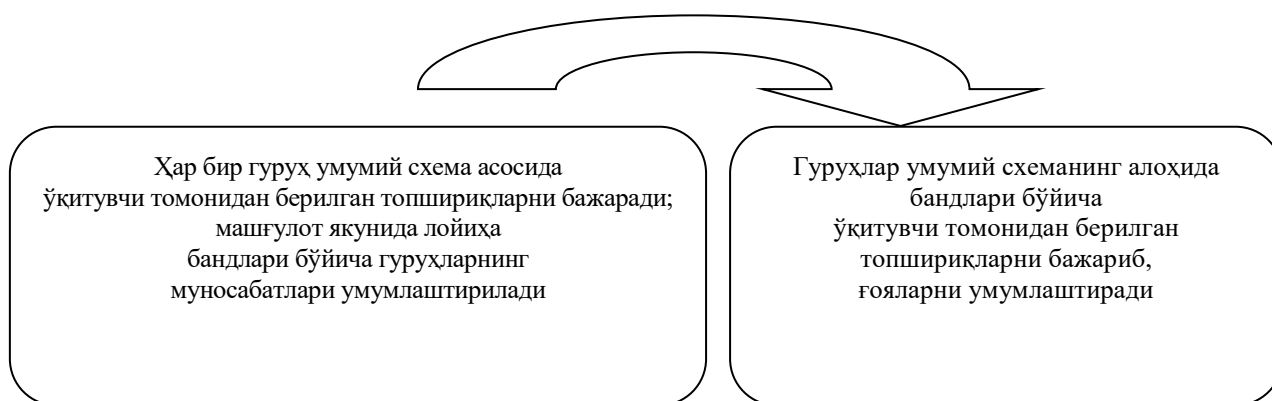
- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчиларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

3–Мавзу: Илмий билиш методлари.

Режа:

1. Илмий билиш ва унинг ўзига хослиги.
2. Билиш методлари ва методологияси.
3. Билишнинг фалсафий методлари ва уларни амалиётда қўллаш.
4. Фалсафада назария ва амалиёт бирлиги: праксеология.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

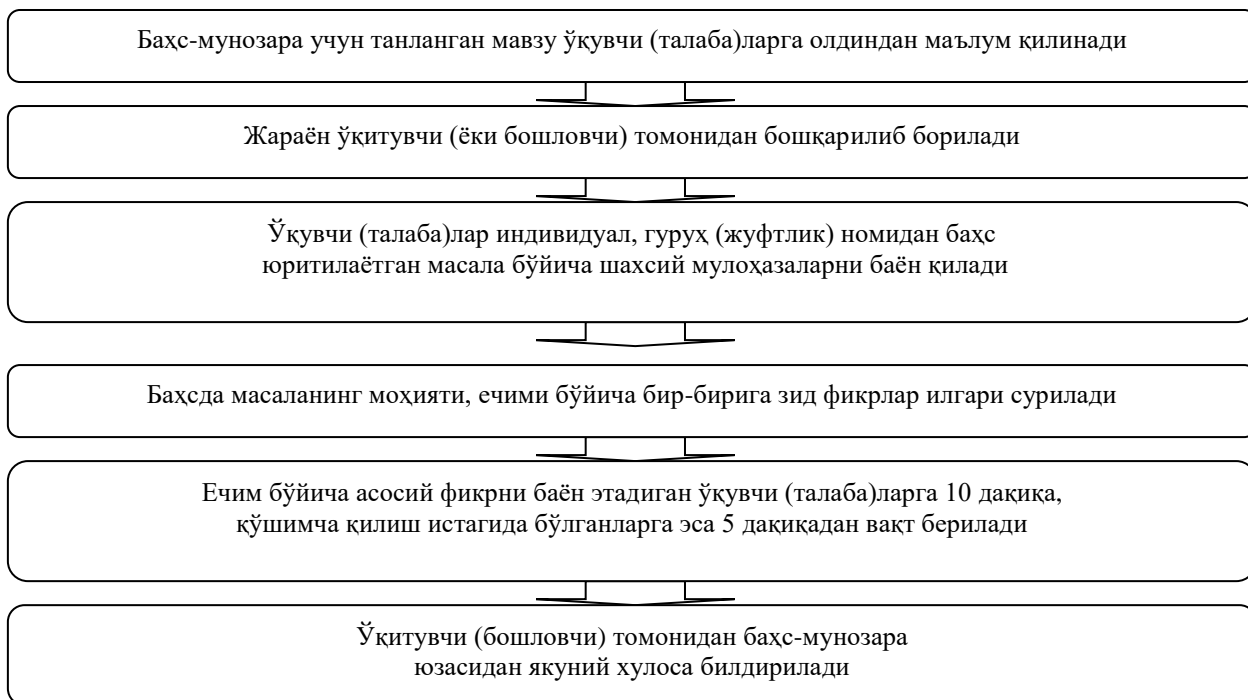
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изохи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчи ларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

4–Мавзу: Ҳозирги замон методологияси.

Режа:

1. Метод, методика ва методология: фалсафий таҳлил.
2. Куматоид – янги метод сифатида.
3. Абдукция ва кейс стади фалсафани ўрганишда муҳим метод сифатида.
4. Ҳозирги замон методологиясининг йўналишлари ва принциплари.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

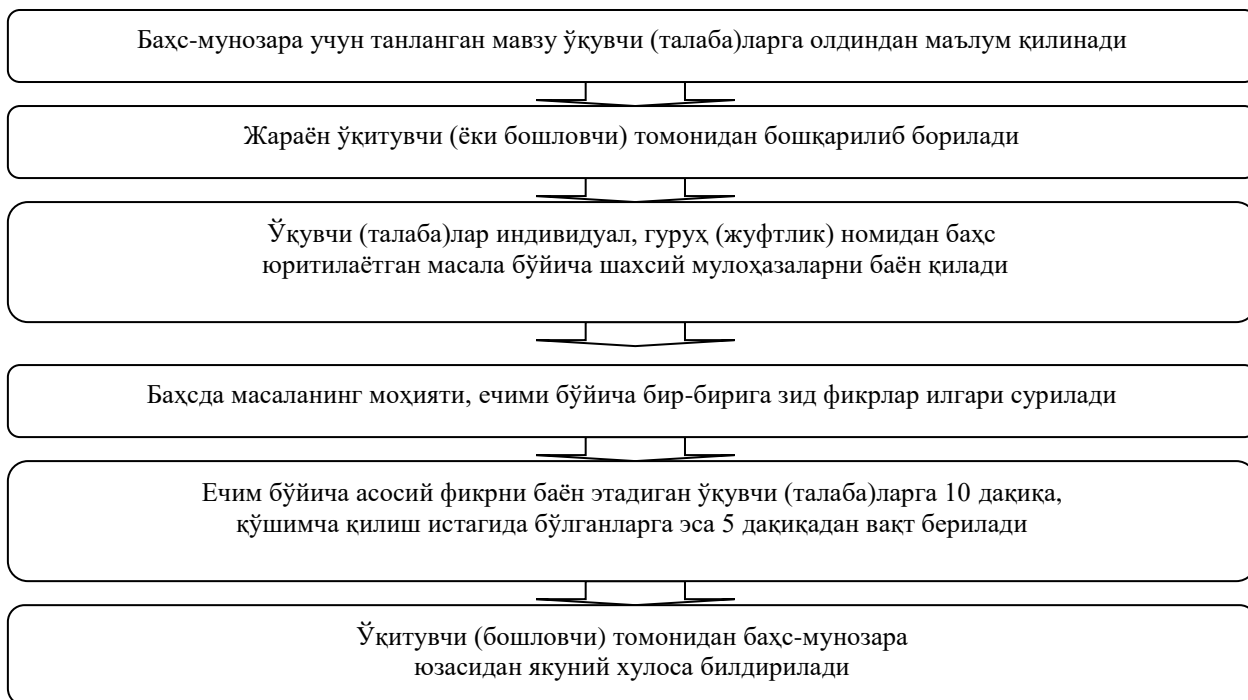
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчи ларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

5–Мавзу: Неореализм ва лингвистик таҳлил.

Режа:

1. Неореализм ва лингвистик таҳлилнинг мақсад ва вазифалари.
2. Реализм ва неореализм: тушунча ва тамойиллари.
3. Лингвистик таҳлилнинг шаклланиши, амалиётга жорий қилиниши
4. Замонавий фалсафада янги методларнинг шаклланиши.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

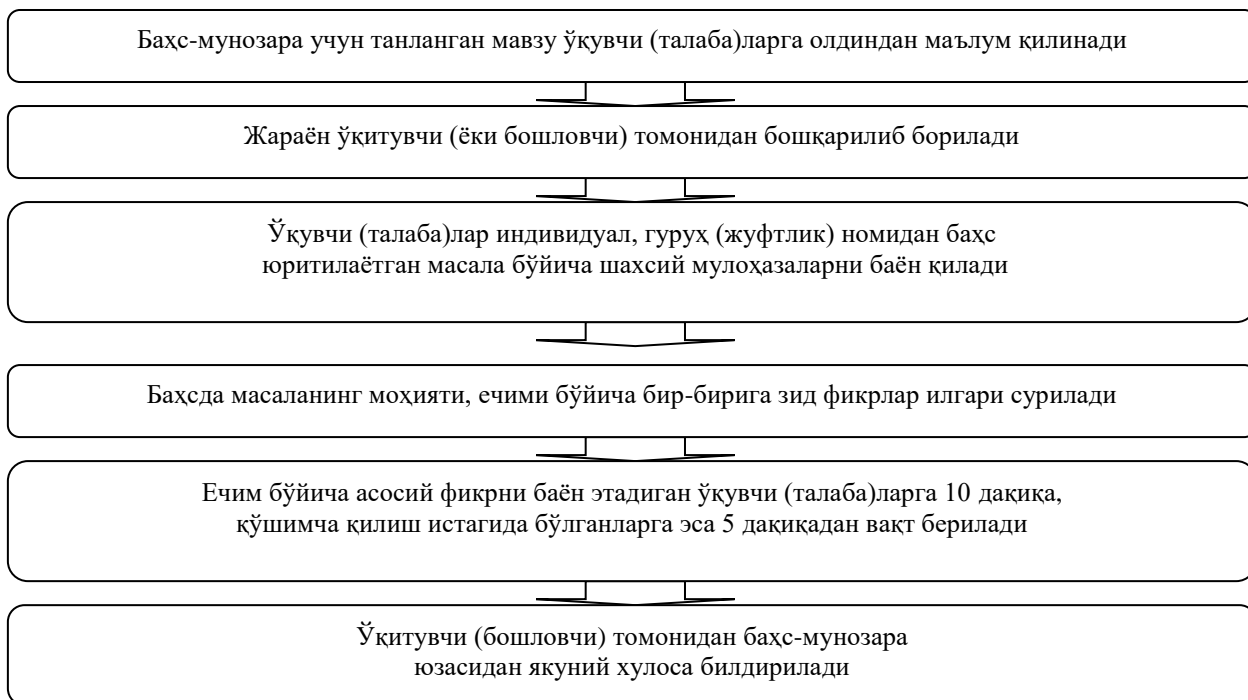
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изохи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчиларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

6–Мавзу: Аналитик фалсафанинг функционал характеристикаси.**Режа:**

1. Аналитик фалсафа – замонавий фалсафа кўриниши сифатида.
2. Аналитик фалсафанинг вужудга келиши.
3. Аналитик фалсафанинг функциялари фандаги ўрни.
4. Аналитик эпистемология.

Амалий машғулот машғулотини олиб бориш тартиби: Тингловчилардан ихтиёрий равишда кичик гуруҳлар шакллантирилади, мавзу бўйича асосий тушунчаларни жавдал ва схемалари шакллантирилади. Тингловчилар ўзлари бажарган амалларини индивидуал ёки гуруҳий тарзда изоҳлаб, ҳимоя этадилар.

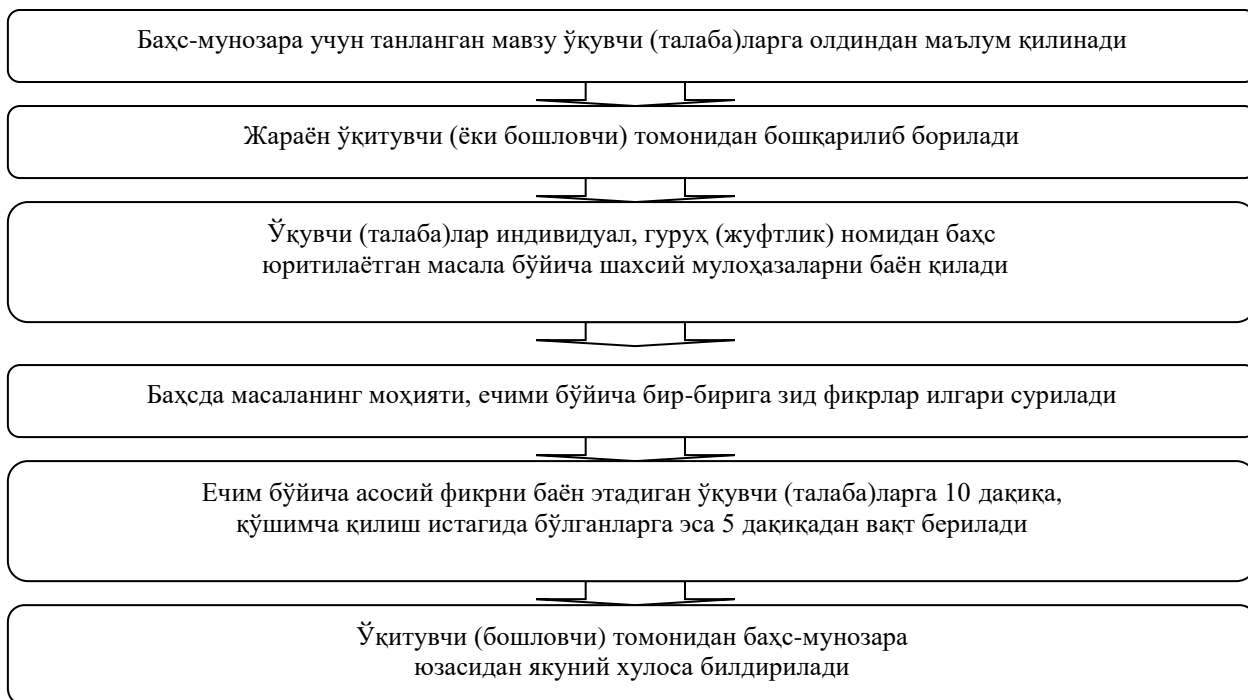
Амалий машғулот машғулотини олиб боришда қўлланиладиган методлар: “Бу меранг”, “Чархпалак”, “Венна диаграммаси”, “БББ” “ФСМУ”, “Тушунчалар изоҳи”

“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ

Метод икки ёки ундан ортиқ шахслар томонидан муайян вақт оралиғи ва қатъий қоидаларга мувофиқ ташкил этиладиган оғзаки баҳс бўлиб, тингловчиларда ўрганилаётган мавзу бўйича эркин, асосли фикрларни билдириш қобилиятларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқув машғулотларида баҳс-мунозарадан фойдаланишда мавзуга доир маълум масалалар ҳал қилинади.

Методни қўллашда қуйидаги тартибда иш кўрилади:

- Изоҳ:** 1) бир тингловчи га икки марта сўзга чиқишга рухсат этилмайди;
- 2) ўқитувчи (бошловчи) тингловчи ларнинг мавзудан четга чиқмасликларини қатъий назорат қилиб боради, борди-ю, шундай ҳолатлар содир этилса, сўзловчилар бу ҳақида огоҳлантирилади.

“БИЛАМАН. БИЛИШНИ ХОҲЛАЙМАН. БИЛИБ ОЛДИМ” (БББ) МЕТОДИ

Метод тингловчиларга муайян мавзулар бўйича билимлари даражасини баҳолай олиш имконини беради. Уни қўллашда тингловчи лар гуруҳ ёки жамоада ишлашлари мумкин. Гуруҳда ишлашда машғулот якунида гуруҳлар томонидан бажарилган ишлар таҳлил қилинади.

Гуруҳлар фаолияти қуйидаги кўринишда ташкил этилиши мумкин:

V. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Агноститсизм	инсон объектив борлиқни тўлиқ билиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.	Agnosticism is a philosophical doctrine that holds that man cannot fully comprehend objective existence.
Антиссиентизм	фаннинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини салбий баҳолайдиган фалсафий нуқтаи назар.	Anticentism a philosophical view that negatively assesses the role and importance of science in the life of society.
Антропоген	инсон фаолияти билан боғлиқ.	Anthropogenic related to human activity.
Антропотсентризм	дунёни билишда инсонни устун қўювчи фалсафий ёндашув.	Anthropocentrism is a philosophical approach that puts man first in his knowledge of the world.
Априор	тажрибадан ташқарида. Инсон тафаккурида тажрибада кўрилгунга қадар, тажрибадан қатъий назар пайдо бўлган образ, гоя, тушунча.	Aprior is out of the experience. An image, an idea, a concept that emerges in the human mind, regardless of experience, until it is seen in practice.
Атеизм	худонинг борлигини инкор этувчи фалсафий нуқтаи назар.	Atheism is a philosophical view that denies the existence of God.
Атрибут	хосса.	Attribute property.
Белги	бошқа бир предмет, хосса ёки муносабатни ифодалайдиган ва муайян хабарни узатиш, сақлаш ёки унга ишлов беришда ишлатиладиган моддий, ҳиссий идрок этиладиган предмет.	A symbol is another object, a material, emotionally perceptible object that represents a property or relationship and is used to convey, store, or process a particular message.
Гармония	бир бутун нарса қисмларининг ўзаро мувофиқлиги	Harmony is the harmony of the parts of a whole

Герменевтика	фалсафада – тарих, маданиятни, ўзга индивидуалликни тушуниш санъати.	Hermeneutics in philosophy is the art of understanding history, culture, and individuality.
Гипотетик	эҳтимол тutilган, фараз қилинган, тахмин (гипотеза)га асосланган	The hypothetical probability is based on an assumed, hypothesized, hypothesis
Глобаллашув	ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида яхлит тузилмаларнинг дунё миқёсида шаклланиш жараёни.	Globalization is the process of global formation of integrated structures in various spheres of social life.
Глобалистика	глобаллашув ва унинг оқибатлари моҳиятини англаб этишга қаратилган илмий ва фалсафий тадқиқотлар фанлараро соҳаси.	Globalism is an interdisciplinary field of scientific and philosophical research aimed at understanding the nature of globalization and its consequences.
Гносеология	билиш назарияси.	Theory of knowledge of epistemology.
Дедуксия	тадқиқот ёки тавсифлаш методи, усули бўлиб, бунда айрим қоидалар умумий хулосалар, аксиомалар, қоидалар, қонунлардан тадрижий йўл билан келтириб чиқарилади.	Deduction is a method of research or description, in which certain rules are gradually derived from general conclusions, axioms, rules, and laws.
Дезинтегратсия	бутуннинг айрим қисмларга парчаланиши.	Disintegration is the disintegration of a whole into individual parts.
Деизм	Худо дунёни яратгач, унда иштирок этмайди ва унинг воқеалари табиий кечишига аралашмайди, деб ҳисоблайдиган фалсафий нуқтаи назар.	Deism is a philosophical view that believes that when God creates the world, he does not participate in it and does not interfere with the natural course of events.
Детерминизм	барча воқеалар ва ҳодисаларнинг	Determinism is the philosophical doctrine of the

	қонунийлиги ва сабабий боғланганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот.	legitimacy and causality of all events.
Диалектика	ҳаракат, ривожланиш, ўзгариш ҳақидаги фалсафий таълимот	Dialectics is a philosophical doctrine of movement, development, and change
Дискрет	узлукли.	Discrete intermittent.
Дифференциация	бутуннинг турли-туман қисмлар, босқичлар, шаклларга бўлиниши, парчаланиши, ажралиши.	Differentiation is the division of the whole into different parts, stages, forms, fragmentation, separation.
Идеал	мутлақ баркамоллик, бундай баркамоллик ҳақидаги тасаввур.	The ideal is absolute perfection, the idea of such perfection.
Иерархия	бир нарсанинг функционал аҳамияти ёки хизмат мавқеига кўра иккинчи нарсага, учинчи нарсага ва ҳоказоларга бўйсунуши.	Hierarchy is the subordination of one thing to another, to a third, and so on, depending on its functional significance or position.
Изотроп	барча йўналишларда бир хил.	The isotropy is the same in all directions.
Индетерминизм	детерминизмга қарама-қарши таълимот.	Indeterminism is the opposite of determinism.
Интеграция	бирлашиш, бирикиш, яхлит бир бутуннинг шаклланиши.	Integration merger, amalgamation, formation of a whole.
Интровертив	ўзига, ўз ички дунёсига қараб мўлжал олувчи.	An introvert is one who is focused on himself, on his inner world.
Имитация	тақлид қилиш, сохталаштириш.	Imitation, falsification.
Материализм	дунёнинг моддийлигидан ва ондан қатъий назар мавжудлигидан келиб чиқадиган фалсафий йўналиш.	is a philosophical trend that stems from the existence of the world regardless of its materiality and consciousness.
Метафизика	Гегелдан олдинги ва ҳозирги Ғарб	is the science of the very emotional principles and

	фалсафасида борлиқнинг ўта ҳиссий тамойиллари ва асослари ҳақидаги фан. Фалсафанинг синоними сифатида ишлатиладиган атама.	foundations of existence in pre-Gegel and modern Western philosophy. A term used as a synonym for philosophy.
Методология	метод ҳақидаги таълимот, билишнинг янги методларини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш.	Methodology The doctrine of method, the development of principles for the creation of new methods of cognition.
Негатив	салбий, бирор нарсага зид.	the opposite of something. Nomenclature is the essence of observation.
Ноумен	мушоҳада йўли билан англаш мумкин бўлган моҳият.	is a field of intelligence or a state of the biosphere in which the rational activity of human beings becomes an important factor in the development of the biosphere.
Ноосфера	ақл-идрок соҳаси ёки биосферанинг шундай бир ҳолатики, бунда одамларнинг оқилона фаолияти биосфера ривожланишининг муҳим омилига айланади.	is a field of intelligence or a state of the biosphere in which the rational activity of human beings becomes an important factor in the development of the biosphere.
Парадигма	мазкур даврда илмий ҳамжамият томонидан эътироф этилган муайян илмий тадқиқот йўналишини белгиловчи принциплар мажмуи.	is a set of principles that define a particular area of scientific research recognized by the scientific community during this period
Рационализм	ақлни билиш ва одамлар хулқ-атворининг негизи деб эътироф этадиган фалсафий йўналиш.	a philosophical trend that recognizes reason and recognizes it as the basis of human behavior
Субстанция	биринчи асос, барча нарсалар ва	is the first basis, the essence of all things and events.

	ҳодисаларнинг моҳияти.	
Табу	бирон-бир нарса, ҳаракат, сўзга нисбатан белгиланадиган диний тақиқ.	is a religious prohibition on anything, action, or speech
Эволюсион эпистемология	билишни жонли табиат эволюциясининг моменти ва унинг маҳсули сифатида ўрганувчи фан.	epistemology is the study of knowledge as a moment in the evolution of living nature and its products.
Футурология	келажак ҳақидаги фан.	is the science of the future
Экзистенциализм	диққат марказида ҳаётнинг маъноси, инсон эркинлиги ва масъулияти муаммолари турувчи фалсафий йўналиш.	is a philosophical movement that focuses on the meaning of life, human freedom and responsibility.
Эпистемология	билиш ҳақидаги фалсафий таълимот.	The philosophical doctrine of epistemology

VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаёвон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1875-сонли қарори.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-

2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетда талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

18. Фалсафа. Мамашокиров С. Таҳрири остида. -Т.: Шарқ, 2005.

19. Фалсафа. Ахмедова М. Таҳрири остида.-Т.: УФМЖ, 2006.

20. Шермухамедова Н.А. Фалсафа.-Т.: Ношир, 2012. -1207 б.

21. Шермухамедова Н.А. Гносеология-билиш назарияси.-Т.: Ношир, 2009.

22. Шермухамедова Н.А. Борлиқ ва ривожланиш фалсафаси.-Т.: Ношир, 2013 , 720 б.

23. Шермухамедова Н.А. Фалсафага кириш.-Т.: Ношир, 2012. 320 б.

24. Шермухамедова Н.А. Инсон фалсафаси.Т.: Ношир, 2017.

25. Абу наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т.: Абдулла Қодиридй номидаги нашриёт, 1997.
26. Жалололидин Румий. Ичингдаги ичингдадир. -Т.: 2015
27. Абдурауф Фитрат Оила.-Т.: 2014
28. Аллаярова С. Бадиий ижод герменевтикаси –Т.: Университет, 2011.
29. Аллаярова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жиҳатлари. Фалс.фан. номз. Дисс.–Т.: Университет, 2010.
30. Аристотел. Сочинения В 4-х томах. -М.: 1975. ч.1.
31. Асмус В. Античная философия. -М.: 1999.
32. Бозаров Д. Синергетик парадигма. –Т.: Тафаккур, 2010.
33. Ёкубова М. Жамият ахборотлашувнинг фалсафий асослари. Фалс.фан. номз. Дисс.–Т.: Университет, 2007.
34. Ёкубова М. Фан ахборотлашувининг жамият ривожигадаги ўрни- Т.:”Стар - Полиграф”, 2010.
35. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият, 2008.
36. Иззетова Э., Пўлатова Д. Философия. – Т.: Шарқшунослик, 2012.
37. Мадаева Ш. Миллий менталитет ва демократик тафаккур. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.
38. Мамашокиров С., Усманов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари. –Т.: Фан, 2009
39. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий ҳуқуқий асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2007.
40. Муитов Д. Ахборот асрида ёшларнинг дунёқараши Т.: “Маънавият” 2013.
41. Отамуродав С. Глобаллашув ва миллат. – Т.: Янги аср авлоди. 2008.
42. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Т.: Ўзбекистон, 2004.

IV. Интернет сайтлар

43. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

44. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
45. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
46. www.ziyounet.uz – Таълим портали
47. <https://philpapers.org/> - международная философская поисковая система по книгам, статьям, журналам, находящимся в открытом доступе
48. <https://plato.stanford.edu/> - Стэнфордская энциклопедия философии.
49. <https://elibrary.ru/> - крупнейший российский информационно-аналитический портал (в том числе) в области философии.